

**MUHAMMED ZÂHİR BİGİ (1870-1902):
HAYATI, ROMANLARI VE TÜRKİSTAN SEYAHATNÂMESİ**

AHMET KANLIDERE

(Marmara Üniversitesi)

Muhammed Zâhir Bigi(yef), Rus kültürü aracılığıyla Batı medeniyetiyle temas kurmuş, eski-yeni, Doğu-Batı çatışmasını yoğun şekilde yaşamış bir Müslüman Tatar aydınıdır. Otuziki yıllık kısa bir ömre dördü roman ve biri seyahatnâme olmak üzere beş eser sığdırmıştır. Döneminin diğer birçok aydın gibi o da, yaşadığı dönemde Avrupa'nın medeniyetçe Doğu'dan üstün olduğunu kanaatiyle, bu medeniyeti faydalı yönleriyle kendi toplumuna taşıma arzusundadır. Lâkin, yeni medeniyetin yararlı tarafları yanında, bir kısım olumsuz taraflarının da içinde yaşadığı topluma nüfûz etmekte olduğu görüşündedir. Nitekim, "yeni hayat"a uyum sağlayan Tatar tüccarları, zenginleri ve onların oğulları arasında yaygınlaşan, hatta medrese talebelerine kadar sirâyet eden içki ve diğer kötü alışkanlıklar gibi hususların¹, Zâhir Bigi'nin romanlarındaki temel konuları oluşturduğu görülmektedir.

Türkiye'de hemen hiç tanınmayan Zâhir Bigi'nin Rusya Müslümanları arasında müstesna bir yeri olduğunu görüyoruz.² Algılamalar farklı farklı olsa

¹ Karl Fuks, *Kazanskie Tatari*, Kazan 1844, 5. Fuks'un eserinde bu konuda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır; ayrıca bkz. Gabdurahman Sagdi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Kazan 1926, 92.

² Türkiye'de Zâhir Bigi hakkında şimdiye kadar ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır. 1970'te *Kazan* dergisinde onunla ilgili yayınlanan kısa makale, tamamıyla Musa Bigi'nin verdiği bilgileri tekrarlamaktadır. İsimsiz, "Muhammed Zâhir Bigi," *Kazan* (İstanbul), 2 (Aralık 1970), 33-34; bundan başka, Abdullah Battal-Taymas'ın ve Naile Binark'ın yazdığı bir iki sayfalık yazılar bulunmaktadır: Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1988 (3. Baskı), 135-36; Naile Binark, "Muhammed Zâhir Bigi," *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, İstanbul 1976-77.

da, hem Cedidcilik hareketinin yoğun olduğu dönemde, hem de Sovyetler zamanında Zâhir Bigi yeni Tatar edebiyatının önde gelen temsilcisi ve ileri görüşlü (*terakkiper*) bir aydın olarak el üstünde tutulan yazarlar arasına girmiştir. Zâhir Bigi'nin XIX. yüzyıldaki Tatar burjuvazisi ve sermayedarlarının hayatlarını işlemiş olması, Sovyet yazarlarına câzib gelmiş olmalıdır. Bunun yanında, Rus diline ve kültürüne olan sempatisi, geleneksel medrese eğitimi tenkid etmesi ve kadın haklarını savunması da onu Sovyet tarihçilerinin gözde yazarlarından biri haline getirmiştir. Bir molla olması, dilde Türkçülük idealini izlemesi ve eserlerinde dinî unsurların önemli bir yer tutması gibi bazı "kusurları" görmezlikten gelinerek, "aydınlanmacı ve demokrat intelijansiya"nın temsilcileri arasına dâhil edilmiş, eserleri orta ve yükseköğretim kurumlarının programlarına girmiştir.³

Bütün bu yaklaşımlarda dikkati çeken husus, Sovyet tarihçilerinden hiçbirinin "Cedidci" tabirini kullanmamış olmasıdır. Oysa ki, Zâhir Bigi'nin fikirleri açıkça Cedidci söylem ile paralellik göstermektedir. Ayrıca, Sovyet tarihçiliğinin, bazı hususları çarpıtarak öne çıkarırken, bazı yönleri gözardı ettiği görülmektedir. İddia edildiğinin aksine romancının "kapitalizm dönemi için tipik olan ilişkileri tasvir ve tenkid etmek" gibi bir endişesi de bulunmamaktadır. Bu makalenin amacı, Zâhir Bigi'nin eserlerini toplumsal içeriği açısından inceleyerek, onun etrafında örülen bu ideolojik çerçeveyi kaldırmak ve gerçekçi bir portresini sunmaktır.⁴ Bunun için de, öncelikle yazarın farklı dönemlerde nasıl algılandığını ele almak gerekmektedir.

Tercüman gazetesi 10 Ağustos 1890 tarihli nüshasında Zâhir Bigi'nin iki romanını tanıtırken bu eserlerin dil ve içerik bakımından edebiyattaki yeni akımın en tanınmış eserleri olarak kabul edilmeyi hak ettiğini yazmaktaydı.⁵ Rus matbuatında 1894 yılında çıkan bir yazıda ise Bigi'nin Rusça'yı anadili gibi bildiği, çok okuduğu ve güçlü bir polemik yeteneğine sahip olduğu belirtilmekteydi.⁶ Türkolog Nikolay da, 1901 tarihli çalışmasının Kazan

³ *Büyük Sovyet Ansiklopedisi* de kendisine önemli bir yer ayırmıştır, "Bigiev, Zagir," *The Great Soviet Encyclopedia*, c. 3, New York 1973-1983, 264.

⁴ Zâhir Bigi'nin bütün eserleri tarafımızdan hazırlanmış olup yakında yayınlanacaktır.

⁵ Aktaran: Möxämmät Gaynullin, *Tatar ädipläre*, Kazan 1978, 27.

⁶ *Kazanskiy Telegram*, 359 (5 May 1894), 3'den aktaran: Möxämmät Gaynullin, "Zâhir Bigiev," *Sovet Ädäbiyatı* (Kazan), 9 (Sintabr 1945), 77.

Tatarları arasında roman türünün gelişmesine ayırdığı bahsinde, Zâhir Bigi'nin iki romanına önemli bir yer ayırmıştı.⁷

Zâhir Bigi'nin ölümünden dört yıl sonra, imzasız olarak yayınlanan fakat büyük bir ihtimâlle İsmail Gaspıralı'nın kaleminden çıkan kısa biyografi Zâhir Bigi'yi şöyle özetlemekteydi:

*“Etrafa ve ahvâle ibret nazarıyla bakmaya ve sâde adamların görmediği, seçmediği şeyleri görmeye isti'dâd ve kuvvet kesb etmiş idi. Ahâlî-i İslâm'ın bu zamanda sâir milletlere nisbeten çok dalda geride kaldıklarını anladığı halde, gaflet ve noksanları fâş ve ilân ile milletin gözüünü açmaya kıyâm etmiş idi. Bunun için kaleme yapışıp edebiyatın roman kısmına itibar edip yazdıkları hikayeler ile gerek olan şeyleri ve yaramaz halleri tasvir etmeye başlamış idi”*⁸

Yine Tatar Cedidcilerinden Fatih Emirhan ise 1908 tarihli bir yazısında, Zâhir Bigi'yi “*Tatar milletinin son yıllarda yetiştirdiği gözü erken açılan yazarlardan*” olarak takdim etmekteydi.⁹ 1909'da *Zaman Kalindari*, Mercanî ve Kayyum Nâsırî'nin biyografileri arkasından Zâhir Bigi'nin hayat hikayesini vermiştir ki bu önemli ve anlamlıdır.¹⁰ Zâhir Bigi burada, Tatar edebiyatında ilk defa roman tarzını ortaya koyan kişi olarak takdim edilmektedir.

Ancak, bu tarihten sonra yazar unutulmuş gibidir. Uzun bir suskunluk devresinden sonra, 1926'da Tatar edebiyat tarihçisi Gabdurahman Sagdi onun eserlerine yeniden dikkati çeker. Zâhir Bigi'nin Tatar dünyasında ikinci ve üçüncü romanları yazdığını, hatta bunların sanat yönünden işlenişi bakımından *Hüsameddin Molla*'ya göre daha üstün olduğunu ifade eder.¹¹ Ayrıca, bu romanların gerçek hayattaki sosyal değişimleri yansıtmaları bakımından tarihî bir değeri olduğuna dikkat çeker.

⁷ N. Aşmarin, *Oçerk literaturnoy diatel'nosti Kazanskih tatar-mohammedan za 1880-1895 g.*, Moskova 1901, 35-39.

⁸ İsimsiz, “Akgül Destesi yâ ki Edebiyat-ı Cedîde Hademeleri: Muhammed Zâhir Bigiyef”, *Tercüman*, 56 (26 Mayıs 1906/ 16 Rebiülahir 1324), 1.

⁹ Fatih Emirhan, “Mâverâünnehr'de Seyâhat,” *El-İslah* (Kazan), 21 (2 Mart 1908), 5-6.

¹⁰ İsimsiz, “Muhammed Zâhir Efendi Bigiyef”, Şerefüddin Şehidullin (der.), *Zaman Kalindari*, Kazan 1909, 24.

¹¹ Gabdurahman Sagdi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, 92-98. Sagdi, romanların sırasını karıştırmıştır.

Zâhir Bigi'nin hakkında 1945 yılında kapsamlı bir makale kaleme alan Tatar tarihçisi Muhammet Gaynullin, onun görüşlerini yeniden ele almış ve Marksist çerçeve içine yerleştirmiştir.¹² Ona göre, Zâhir Bigi kapitalizm şartlarında hürriyet taraflısı ve aydınlanmacı (*marifetçi*) bir yazardı. Kapitalizmle beraber kaçınılmaz olarak gelen toplumsal hastalıkları, cinâyetleri tasvir etmekte, kapitalizm şartlarındaki insan ilişkilerinin çürümüşlüğü, burjuva gençlerin ahlakî bozukluğunu objektif ve dürüst bir şekilde ortaya koymaktaydı. Ayrıca, Müslüman din adamlarının, medrese talebelerinin ve zengin tüccarların hayatlarındaki olumsuz yönleri tasvir etmek sûretiyle, kapitalizmin ailedeki, hayat tarzındaki ve eğitim alanındaki zararlarını gerçekçi bir şekilde göstermekteydi. Gaynullin'e göre, burjuva toplumunun ahlâkını eleştirmesi, gerçek tipler ortaya koyması, tema ve tarz bakımından sunduğu yenilikler, bunların hepsi Tatar edebiyatı tarihinde yeni ve ilerici (*progresif*) bir adımdı. Ancak, Zâhir Bigi'nin dinî ve liberal bakış ile sınırlı olması sebebiyle, bu hayatı değiştirmek için önerdiği çözümler "gerici" unsurlar da taşımaktaydı. Zira o, toplumsal bozuklukların düzeltilmesini dinin emirlerine uymakta ve ahlâk bakımından düzgün ("burjuva hümanizmine sahip") olan kişilerin artmasında görüyordu.¹³

Tatar araştırmacı H. Muhammetov'un 1961'de yaptığı yorumlar da ideolojik zorlamalarla doludur. Ona göre, "maarifetçi" bir aydın olan Zâhir Bigi, tarihî ve sosyal bakımlardan sınırlı olmakla birlikte, kendi dönemine göre ileri görüşlerini yansıtmakta, feodal-ruhanî ve burjuva sınıflarının tamahkârlıklarına karşı hümanizm, halkçılık ve demokratlık fikirlerini savunmaktaydı. Rus halkına, kültürüne ve edebiyatına büyük saygı ile bakan Zâhir Bigi aynı zamanda yurtsever ve Rusya'ya sadık bir vatandaş olarak yaşadığı dönemde, Türkiye reaksiyonelerinin, devletin başındakilerin "kabahatlerini" ortaya koymaktaydı. H. Muhammetov'un yurtseverlikten neyi kasdettiği şu cümle ile ortaya çıkmaktadır: "*Orta Asya halkları XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hanların despotizminden ve İngiltere, Türkiye eline düşüp onların sömürmesine dönüşmek felâketinden kurtularak Rusya'ya katılmışlardır*".¹⁴

¹² Möxämmät Gaynullin, "Zâhir Bigiev", 74-83.

¹³ Muhammed Gaynullin, 1956'da, *Tatar Edipleri* adıyla bir eser neşretmiş ve bunun içinde "Zâhir Bigi" adlı bölüm de yer almıştır. Buradaki bilgiler büyük ölçüde yazarın daha önce yazdıklarının bir tekrarıdır, Möxämmät Gaynullin, *Tatar ädipläre*, Kazan 1978, 26-49.

¹⁴ X. Möxämmätov, *Tatar ädäbiyatında mägrifetçilik ideyaları*, Kazan 1961, 98-99, 119-21.

1978'de yazan Tatar araştırmacı Flun Musin'in değerlendirmelerinde ise ideolojik yaklaşımların önemli ölçüde azaldığı dikkati çekmektedir. Bununla beraber, o da Zâhir Bigi'nin ilerici, hümanist ve aydınlanmacı görüşleri olmakla birlikte, bazı hususlarda henüz yeterli olgunluğa erişmediğini, meselâ Tatar kadınlarının üzücü durumlarının farkına varamayarak, onların durumunu sanki tabii şeylermiş gibi yansıttığını yazmaktadır.¹⁵ Sovyet araştırmacıların hemen hepsinde dikkati çeken bir başka nokta da şudur: Zâhir Bigi hakkında en değerli bilgileri veren ve onun seyahatnâmesini yayınlayan kişi, kardeşi meşhur din bilgini Musa Cârullah Bigi olmasına rağmen, araştırmacılar ondan hiç bahsetmemeye özen göstermektedir.¹⁶ Bunun sebebini, Sovyet rejiminin Musa Bigi'yi sakıncalı biri olarak görmesinde aramak lâzım gelir. Bu durum, Musa Bigi'nin aklanmasına kadar devam etmiştir.

Tonları zamanla yumuşamakla birlikte, temelleri Stalin zamanında atılan bu yaklaşımları ilk defa sorgulayan çalışma Reis Dautov'a aittir. 1991 yılında Zâhir Bigi'nin eserlerini hiçbir atlama yapmadan yayınlayan bu zât, Zâhir Bigi'nin analitik bir biyografisini vermiş ve onun eserlerinde geçen isim ve

¹⁵ Flun Musin, "Zâhir Bigiyef," *Tatar Âdabiyatı Tarixi* içinde, Kazan 1985, 302-318.

¹⁶ Musa Cârullah Bigi (1875-1949): Islâhatçı Tatar âlim ve yazarı. 1875'te Rostof şehri yakınındaki Novo-Çerkassk'ta doğmuştur. Kazan ve Buhara medreselerinde tahsil ettikten sonra, Mısır ve Hicaz'a da giderek dinî ilimlerdeki bilgilerini arttırmış, 1904 senesinde ise Rusya'ya dönmüştür. 1905'ten itibaren hızla ortaya çıkan gazete ve dergilerde yazılar yazmış, Rusya Müslümanlarının toplantılarının hemen hepsine katılmış, bu esnada tuttuğu notları yayınlayarak bu konuda çok önemli bir malzeme bırakmıştır. Dinî konularda cesur yorumlar yapmış, bu yüzden muhafazakâr ulemanın da tepkisini çekmiştir. Gaspıralı'nın yolunu takib ederek, İstanbul Türkçesi'ne yakın bir dille kaleme aldığı eserlerinin sayısı oldukça fazladır. Bunlar arasında en önemlileri şunlardır: *Tarihü'l-Kur'an* (Kazan, 1905); *Rusya Müslümanlarının Üçünçü Resmî Nedveleri* (Kazan, 1906); *Kavâid-i Fıkhiyye* (Kazan, 1910); *Rahmet-i İllâhiye Bürhanları* (Orenburg, 1911); *Uzun Günlerde Rûze* (Kazan, 1911); *Halk Nazarına Birniçe Mesele* (Kazan, 1912); *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler* (Petersburg, 1914); *Islâhât Esasları* (Petersburg, 1915-1917); *Zekât* (Petersburg, 1916), *İslam Milletlerine* (Berlin, 1923); *Hâatun* (Berlin, 1933). Musa Carullah, Sovyet yönetimi döneminde kısıtlanmış, baskılar dayanılmaz hale gelince, 1930'da Rusya'yı terk ederek Berlin'e yerleşmiş, daha sonra Japonya, Hindistan gibi memleketlerde ilmî faaliyetlerini sürdürmüş, 1949'da Kahire'de vefât etmiştir. Geniş bilgi için bkz. A. Battal Taymas, *Musa Carullah Bigi*, İstanbul 1958; Zeki Velidi Togan, "Büyük Alim Musa Carullah Reformatör müdür?" *Tasvir*, 23 Eylül 1947; Ahmet Kanlıdere, "Rusya Türklerinden Musa Cârullah Bigi (1875-1949)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988; *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Cârullah Bigiyef (1875-1949)*, Ankara 2002.

kavramlar hakkında çok kıymetli açıklamalar yapmıştır.¹⁷ Dautov, aynı zamanda Sovyet tarih yazıcılığının o ana kadar görmezlikten geldiği (yeri gel-dikçe açıklayacağımız) bazı hususlara da dikkat çekmiştir.

Hayatı

Zâhir Bigi'nin biyografisi hakkında birinci elden kaynaklar yok denecek kadar azdır. Yazarın kendisinin verdiği bilgiler ile kardeşi Musa Bigi'nin yazdığı kısa biyografi ve bir özel mektubu elimizdeki en güvenilir bilgilerdir. Bunun dışında, Zeki Velidi Togan, A. Battal-Taymas ve Âlimcan el-İdrisî'nin Musa Bigi hakkında verdiği malumat da Zâhir Bigi'nin ailevî kökenlerini anlamamıza yardımcı olmaktadır.¹⁸ Musa Bigi, onun 1870'te doğduğunu yazmaktadır. Yazarın bizzat kendi ifadesi de bunu doğrulamaktadır. Musa Bigi'nin el yazısıyla yazılı olan bir belgeye göre, ailelerinin Penza'dan Rostov'a göç etmesi 1875 tarihindedir.¹⁹ Bu durumda, Zâhir'in ailesinin Rostov'a göç etmesinden önce, yani Çımbar'da doğmuş olması gerekir.²⁰ Nerede doğduğu

¹⁷ Zahir Bigiev, *Zur gönahlar: romannar säyaxätmamä*, hazırlayan: Râis Dautov, Kazan 1991.

¹⁸ 26 Mayıs 1906 tarihli *Tercüman* gazetesinde ve *Zaman Kalindarı* (Kazan, 1909) adlı eserde verilen malumat da faydalı olmakla birlikte, bazen birbirini tutmamaktadır. Özellikle, doğum tarihi, kardeşlerinin sayısı ve doğum yeri gibi üç konuda çelişkili bilgiler vardır. Meselâ bu son iki kaynakta, Zâhir Bigi'nin doğum tarihi 1865 olarak verilmiştir. İkinci olarak, 45 yaşında ölen babasının 25 çocuk sahibi olduğu yolunda Musa Bigi'nin verdiği bilgi (şayet bir baskı hatası değilse) de pek mantıklı görünmüyor. Belki de bu yüzden olsa gerek, birçok yazar bu bilgiyi görmezden gelmeyi tercih etmiştir. Gerçi, "bu çocukların farklı hanımlardan olmuş olması gerekir" şeklinde spekülasyon yapanlar olsa da, kaynaklarda babasının sadece Fatıma Hanım'la olan evliliğinden söz edilmektedir. Üçüncü ihtilaf, onun doğum yeri hakkındadır. Kaynakların hepsi Zâhir Bigi'nin Rostov'da doğduğunu söylese de, son zamanlarda gün ışığına çıkan bir belge onun Rostov'da değil, daha kuzeydeki Penza vilâyetinin Çımbar *uyezdinde* (ilçesinde) doğmuş olabileceği fikrini ortaya koymaktadır.

¹⁹ Musa Bigi, Fatih Kerimî'ye gönderdiği hayat hikayesinde şunları söylüyordu "Vilâdetim senesi bana malûm tügil [değil]. Lâkin askerlikge 1896'da karaldım [çağırıldım]. Buna göre, vilâdetim 1875'te Noyabır ya Dikabır aylarında bolsa kerek. Vâlidem 'yeni yıl aldında yolda tudın [doğdun]' dip söyli turgan idi. Atam Penza vilâyetinden Rostof-Don taraflarına hicret kılıp gider iken Rostofga yakın Novo-Çerkassk şehrinin civarında togan [doğmuş] bulsam gerek", Asiya Rahimova, "Şu Mektubum Sözleri Size Emanetdir," *Gasırlar Avazı* (Kazan), cilt 1, sayı 2(1996), 203-205.

²⁰ Türkistan'a seyahati sırasında kendisine nereli olduğunu soran yol arkadaşına, Zâhir Bigi'nin "Penza vilâyetinden, Çımbarlıyım" diye cevap vermesi de bu ihtimali güçlendirmektedir. Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, 17. Buna

ihtilafli olsa da, Zâhir Bigi'nin hayatının büyük bir kısmının Rostov'da geçtiği kesindir. O tarihlerde Rostov oldukça canlı bir iş ve ticaret merkeziydi. Buradaki Müslüman mahallesinin sâkinleri köylerden hizmet ve ticaret için buraya gelen kişilerden oluşuyordu²¹ ve bunlar daha ziyâde arabacılık ve amelelikle uğraşıyorlardı.

Zâhir'in babası Molla Cârullah, Penza *gubernasının* (vilâyetinin) Çımbar *uyezdinden* (ilçesinden) olup Abdulkerim Bigiyef adındaki zengin bir köylünün oğluymuş.²² Molla Cârullah, köyündeki medresede okumuş ve ruhanî vazifeye hazırlanmış iken, sonradan ticaretle uğraşmaya karar vermiş ve bu maksatla köyünden ayrılıp ailesiyle birlikte güney Rusya'daki Rostov şehrine göç etmiştir. Oldukça becerikli biri olan bu zâtın, Moskova'dan Rostov'a uzanan demiryolu yapılırken, müteahhid olarak çalıştığı ve burada bir miktar servet de biriktirdiği söylenmektedir.²³ Orenburg müftüsü Selim Giray Tevkilef hacca giderken Rostov'a uğradığında onun evinde misafir kalmış ve sayıları pek fazla olmayan bu şehir Müslümanlarının imamı olmadığını görünce, dinî tahşili olan ve Rusça bilen Molla Cârullah'ı Rostov şehrine âhund tayin etmişti.²⁴ İçki mübtelâsı olduğu anlaşılan Molla Cârullah'ı, imamlık görevi bile bundan vazgeçirememiş²⁵, belki de bu yüzden daha yaşı kırk beşe varmadan vefât etmiştir.

---

mukâbil, kardeşi Musa Bigi'nin "1870'te Rostov'da doğdu" şeklindeki kesin ifadesi durumu karmaşık hale getirmektedir.

- 21 Muhammed Zâhir Bigiyef, *Günâh-ı Kebâir*, Kazan 1890, 4.
- 22 Zâhir Bigi'nin ailevî kökleri Nogaylar'ın Altıul uruğunun güney Rusya'da yerleşen ve Mişerler olarak bilinen grubuna dayanmaktadır, Zeki Velidi Togan, "Büyük Alim Musa Cârullah Reformatör müdür?", *Tasvir*, 23 Eylül 1947; Zeki Velidi Togan, "Musa Cârullah Begi'nin Hayatı ve Eserleri," *Yeni Selamet*, sayı 37-105 (Kasım 1949), 5. 1999 yılında Petersburg'da gördüğüm Musa Bigi'nin kızı Fâtıma Hanım da Mişerler'den olduklarını doğruladı.
- 23 A. Battal-Taymas, "Sovyetler Diyarında Görüp Geçirdiklerim," *Tasvir*, 1091 (12 Ağustos 1948), 2.
- 24 Mahkeme-i Şer'iyye'nin 1899 yılına aid metrika defterleri kaydına göre, Rostov şehrinin Müslüman nüfusu şu idi: 1 mahalle, 176 erkek, 85 kadın, yani toplam Müslüman nüfus 161 kişi. Erkek sayısının kadınlara göre oldukça fazla olması, onların buraya sadece çalışmak için gelmiş olmalarının bir göstergesi olabilir, Abdürreşid İbrahim, *Çopan Yıldızı*, Petersburg 1907, 28.
- 25 Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, Kazan 1908, 2-3.

Babasının ölümünden sonra, Zâhir Bigi'nin eğitimiyle annesi Fâtıma Hanım meşgul olmuştur.²⁶ Damolla Habibullah Hazret'in kızı olan ve ulema ailesinden gelen Fâtıma Hanım, çocuklarının eğitimine özen göstermiş, bu sâyede Zâhir Bigi daha küçük yaşta Rusça öğrenmiştir. Annesi daha sonra onu Rostov'daki medreseye vermiş, Zâhir Bigi burada birkaç yıl Arapça ve Farsça ile dinî ilimler okumuştur. Bu sıralarda Zâhir Bigi, Rus ve Fransız edebiyatlarına da merak sarmış, Honoré de Balzac, Victor Hugo ve Emil Zola'nın romanlarını Rusça tercümelerinden okumuştur.²⁷ Zihni Fransız ve Rus edebiyatları ile dolu olan Zâhir Bigi, *Ulûf yâ ki Güzel Kız Hadiçe* (Kazan, 1887) adlı bir roman kaleme almıştır.

Zâhir Bigi hakkında yazarların hemen hepsi onun bu romanı Rostov'da yaşadığı dönemde yazıp tamamladığını ve eseri bastırmak için Kazan'a gittiğini yazmaktadırlar. Tatar araştırmacı Reis Dautov bu bilginin doğru olmayacağına dikkati çekmiştir. Zîra, bu romanın içeriğine bakıldığında, olayların Kazan'da geçtiği, oradaki cadde, otel ve pasaj isimlerinin gerçekte Kazan'da olan yerler olduğu ve dolayısıyla, Zâhir Bigi'nin bu şehre geldikten sonra romanını tamamladığı anlaşılmaktadır.²⁸ Dolayısıyla, Kazan'a eserinin basımından bir yıl kadar öncé, 1886 yılının yazında medrese eğitiminin başladığı zaman gittiği tahmin olunabilir.

Zâhir Bigi, tahsilini devam ettirmek üzere Kazan'da kalmış ve 4-5 sene Kazan'ın tanınmış medreselerinden Kül Buyı [Göl Boyu] medresesinde okumuştur. Yazarın fikrî yapısı daha ziyâde Kazan'daki bu talebelik yıllarında şekillenmiş olmalıdır. Bu sıralarda Kazan talebelerinin durumu ile yakından alakalı olan *Günâh-ı Kebâir* (Kazan, 1890) adındaki ikinci romanını yayınlamıştır. 1891 yılında Kül Buyı medresesini bitirdikten sonra, Kazan'dan Rostov'a dönmüş ve bu şehirde babasından kalan imamlık görevini üstlenmiştir. Bu arada, vaktinin önemli bir kısmını şehir kütüphanesinde geçirmek-

²⁶ A. Battal-Taymas'ın verdiği bilgiye göre, Damolla (veya Şeyh) Habibullah'ın babası Biktimir Ağa, Bigo oğulları soyundandı. Dolayısıyla, Bigioğulları (Bigiyef) soyadı onun ana tarafından gelmekteydi, A. Battal-Taymas, *a.g.m.*, 2.

²⁷ Tatar yazarlarından Flun Musin, Zâhir'in önce Rus mektebinde okuduğunu ve bu sırada çağdaş edebiyata ilgi duyduğunu, fakat babası öldükten sonra, annesinin onu Rus mektebinden alıp medreseye verdiği yazmaktadır, Flun Musin, "Zâhir Bigiyef (1870-1902)", 303.

²⁸ Zahir Bigiev, *Zur gönahlar*, hazırlayan: Râis Dautov, 362.

teydi. 1891-92 senesinde, son romanının devamı niteliğinde olan *Mürted* ve arkasından *Kâtîle* adlı romanlarını yazmış, fakat bunları bastıramamıştır.²⁹

Zâhir Bigi, 1893 yılı sonunda (10 Temmuz-23 Eylül arasında) Türkistan'a seyahat edip sonra tekrar Rostov'a dönmüştür. Hayatının bundan sonraki kısmı hakkındaki bilgiler oldukça azdır. Kardeşi Musa Bigi'nin ifadesine göre, Türkistan'dan döndükten sonra imamlık görevine devam etmiş, imamlık dışındaki zamanlarında ise şehrin kütüphanesine gidip Rus eserlerini okumakla meşgul olmuştur. Musa Bigi'nin onun hakkındaki şu ifadeleri anlamlıdır:

*"Bundan son[ra] Rostof-Don şehrine kaytıp [dönüp] imam olmuş ise de, ömrünün nihâyesine [sonuna] kadar vâlidesinin terbiyesinde kaldı. Kesesinde bir para, bölmesinde bir kitab bulunmazdı."*³⁰

Seyahati sebebiyle bir dereceye kadar dünyayı tanımış olmasından başka, okuduğu Rusça eserler de yazarı etrafındaki halktan epeyce uzaklaştırmış olmalıdır.³¹ Kendi içinde çatışan duygular, câhil halkın onu anlamaması ve aleyhinde söylenen sözler, romancıyı bir kat daha yormuş ve ümitsizliğe sevk etmiş, belki de bu yüzden olsa gerek, kendini tamamen içkiye vermiştir. Hem imam olması, hem de böyle bir hayat sürmesi, onun genç kişiliğinde derin yaralar açmış olmalıdır. Bu ruhî çatışmaların da tesiriyle, yazarın Türkistan dönüşünden sonraki hayatının kontrolsüz ve iç çatışmalarla geçtiği anlaşılıyor. Bunun dışındaki tek bilgi, onun âkıbeti hakkında, kardeşinin biraz kapalı ifadelerle söyledikleridir:

"Gayet büyük müdhiş bir belaya ibtilâsı sonunda, XX. asr-ı medenînin ibtidâsında, kendisinin firâşında [yatağında] iken Zâhir Efendi dest-i hıyânetle katl olunup şehid oldu. Vâlidesi balasının cesedini tabibler elinde doğratmamak için büyük paralar sarf edip, on saat mukaddem sağ selamet şehirde gezmiş bir âdemi alelacele

²⁹ Flun Musin, 303.

³⁰ Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, ii.

³¹ "Şu şehirde söz anlamaz, ezâdan hâli olmaz, kara halk etrafımı ihâta etti. Şu sebepten mi, bilmem diğer bir sebepten mi, vücudumda, rûhumda bir inkulâb hâsil oldu. Gayet büyük bir hastalığa mübtelâ oldum. İbtidâsı kaygıdan teselli niyetiyle keyif sefa etmek gibi görünür ise de, âkıbeti son derece mühlik oldu. Elim kolum tutmaz bir hâle geldim. Hayattan ümit üzdüm. Bundan son hayatımda faide olmaz dedim de ecel saatine, Azrâil'in vizitesine muntazır kaldım", Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, 108.

defnettirmiştir. Hâl-i hayatında, kendisi de, kalemi de itibarsız idi. Son saatte demi de heder olup gitti".³²

Genç yaşında büyük bir şöhret kazanan ve kendisinden çok şey umulan bu kabiliyetli yazarın ölümü, Rusya Müslümanlarının fikir ve edebiyat muhitlerinde derin bir üzüntü uyandırmıştır. Tatar şairi Abdullah Tukay bu duygularını güzel bir şiirle dile getirmiştir.³³ Gaspıralı da onun ölümünden dört yıl sonra yazdığı biyografide, "*isti'dâdlı, fikirli idi. Kaleminden bir hayli hizmet me'mul ediliyor idi*" der.

Eserleri

1. *Ulûf yâ ki Güzel Kız Hadiçe*. Türkolog Nikolay Aşmarin, Zâhir Bigi'nin detektif romanlarının kurucusu olan Émile Gaboriau (1832?-1873)'dan etkilendiğini belirtirken, "galiba Gaboriau gibi Fransız yazarlarının eserleriyle âşinalık peyda etmiş ve bu gibi eserler onun yaratıcılık

32. Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, iv. Musa Bigi'nin son söylediklerinden, Zâhir Bigi'nin cinayete kurban gittiği şeklinde bir anlam çıkmaktadır. 1999'da Kazan şehrini ziyaretim sırasında görüştüğüm Tatar yazarlarından Marsel Ahmetcanov da bana, Zâhir Bigi'nin yatağında iken karısı tarafından balta ile öldürüldüğünü ve bu olayın *Tercüman* gazetesinde ve Rostov şehrinde çıkan Rus gazetelerinde yazıldığını söylemişti. 1945'te onun hakkında önemli bir makale kaleme alan Mõxämmät Gaynullin de aynı görüştedir: İçkiye olan düşkünlüğünün artması ve karısıyla ilişkisinin kötüleşmesi onun sonunu hazırlamış, 1902'de yatağında karısı tarafından öldürülmüştür. Annesi bu cinayetin araştırılmasını istemediğinden, alencele gömülmesi için uğraşmıştır. Mõxämmät Gaynullin, "Zâhir Bigiev", 78.

33. Merhum Muhammed Zâhir Efendi'ge:

Şâdımân ul merkadiñde! Biz unutmybız sini
Bilmesek vaktiñde kadriñ indi kutlybız sini
Yaktylykga iñ elik atlau ve ez salu bilen
Aybimizge tub-turu dostâne küz salu bilen
Gerçi öldü deseler de sin bütünley ölmediñ
Yahşi ismiñ kaldı, sin mensi ve metruk ulmadıñ
Ah! seniñ azmiñde bahtıñ karşı turmy birse yul!
Yaş yigit! Kürset işiñ mâni' tügilmin dirse ul
İrtrek milletni sevk eyler idiñ çın ezge sin
Nindi âli, nindi zur iş işler idiñ bizge sin!
Şunda da ismiñ siniñ millet yaşadıkça yaşar
Millet üsdikçe üser hem millet aşdıkça aşar.
Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, iii.

gücüne bir parça tesir etmiştir” demektedir.³⁴ Gerçekten de Zâhir Bigi'nin eserlerinden birinde Gaboriau'ya atıf vardır.³⁵ Kardeşinin ifadesine göre, Zâhir daha küçük yaşta Rus ve Fransız edebiyatlarındaki maceralı ve detektif tarzında yazılmış eserlere merak sarmış, *Pagon za millionami* adlı bir eserin tesiriyle ilk romanını yazmıştır.³⁶

Yine kardeşinin iddiasına göre bu eser “Kazan şivesinde” yazılan ilk romandı.³⁷ O devrin telâkkilerine göre bir mollanın roman yazmak gibi şeylerle uğraşması halk tarafından oldukça garib karşılanmış, hatta kendisine bu yüzden alaycı bir gözle bakılmıştır.³⁸ Halkın tepkisi ne olursa olsun, onun bu ilk romanı, okumuş kesim tarafından ilgiyle karşılanmış, 1887'de yayınlanan roman, sağlığında üç baskı yapmıştır.³⁹ Dördüncü bir baskısı ise yazarın ölümünden sonra, 1908'de yapılmıştır.

“Binler veya Güzel Kız Hatice” olarak günümüz Türkçesi'ne çevrilebilecek bu romanda, Avrupaî hayat tarzını benimseyen Kazan bayları ve mirza çocuklarının hayatından alınan olaylar tasvir edilmektedir. Eserdeki karakterler Tatar toplumunun üst seviyesindeki insanlardan seçilmiş, 23-27 yaş arası gençlerdir. Romana adını veren güzel kız Hatice, Kazan zenginlerinden tanınmış birinin kızıdır. Gimnaziye mezunu olan Züleyha ise Kırımlı olup sonradan fakirleşen bir mirza ailesine mensuptur. Sanık sıfatıyla hapis ve mah-

³⁴ N. Aşmarin, *Oçerk literaturnoy diatel'nosti Kazanskikh tatar-mohammedan za 1880-1895 g.*, 35.

³⁵ “İşte bu gibi vakitlerde; Fransız edibi Gaboryo'nun sışçıkı [detektifi] Likof gibi ve *Eluf* dağı gospadin Şubin gibi kimselerin kıymet ve kadirleri ma'lûm ola” demektedir, Muhammed Zâhir Bigiyef, *Günâh-ı Kebâir*, 35.

³⁶ Bu eserin, XIX. yüzyılın ilk yarısında romanlarıyla tanınan Rus yazarı N. F. Pavlov'un (1805-1864) *Million* adlı romanı olması muhtemeldir, Zahir Bigiev, *Zur gönahlar*, hazırlayan: Râis Dautov, 362.

³⁷ Bundan bir yıl önce Musa Akyiğitzâde'nin *Hüsameddin Molla* adlı romanı yazdığını biliyoruz. Musa Bigi, belki de Akyiğitzâde'nin romanının Osmanlı Türkçesi'ne yakın olduğu düşüncesiyle, Zâhir Bigi'nin romanını “Kazan şivesinde” ilk roman olarak kabul etmektedir.

³⁸ Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, i.

³⁹ Muhammed Zâhir Bigiyef, *Ulûf yâ ki Güzel Kız Hadiçe*, Kazan 1887. Diğer baskıları: Kazan 1889, 77 s.; Kazan 1896, 77 s.; 1908, 59 s. Eserin ilk baskısının üstünde aynen şunlar yer almaktadır: *Olyuf ili krasivitsa Hadiçe. Roman'. Soç. Magomet Zagir ibni Yarulla Bigeeva. Ulûf yâ ki Güzel Kız Hadiçe. Roman. Eser-i Muhammed Zâhir ibn Âhund Molla Cârullah Bigiyof. Basmasına ruhsat birildi. Petirburh'da 6ncı İyulda 1887'nci yılda. Basma olunmuşdur. Kazan Viçislaf tabhanesinde 1887'nci yılda.*

kemelerde sürünen ve Hatice'nin âşığı olan Musa, Petersburg'da üniversite bitirmekle birlikte, babası vefât ettikten sonra tâcir olmuştur. Roman, daha ziyâde onun mahkeme serüveni etrafında dönmektedir. Hatice'ye parası için tâlib olan Abdünnasr ise, Kazan baylarından birinin tek oğlu olup, gimnaziya kursunu bitirmiştir ve 23-24 yaşındadır.

Eserde geçen şahıslardan bazıları Rus kökenlidir. Bunlardan en önemlisi olan dedektif Şubin, cinayeti soruşturup gerçekleri adım adım keşfeder. Son derece zeki bir insandır ve Rus olmakla birlikte Tatarca'yı da gâyet iyi bilmektedir. Onun yardımcısı ve mahkeme başkanı da dâhil olmak üzere, eserdeki Rus kökenli kişilerin hepsi dürüst ve adalet duygusuna sahip kişiler olarak sunulmuştur.

Züleyha ve Hatice tipleri vasıtasıyla yazarın, XIX. yüzyılda Tatar kadınlarının hiçbir hakka sahip olmadıklarını dile getirdiği iddiası ise doğru değildir. Gaynullin, yazarı kendi istediği kalıba sokmak için olguları da saptırmıştır: Züleyha okumuş bir kız olmasına rağmen, ana-babası tarafından sevdiği gence verilmiyor; Hatice ise 100 bin akça karşılığında ana-babasının seçtiği biriyle nişanlanıyor; 100 bin akçalık çeyiz olduğu için Hatice paylaşmıyor; bu mücadelede hangi "yırtıcı" galib gelirse, Hatice onun olacak. Ama Hatice'nin kimi istediği önemli değildir.⁴⁰ H. Muhammetov da, romancıyı proto-sosyalist olarak takdim etme arzusundadır. Ona göre, Zâhir Bigi eserinde burjuva toplumundaki sevgi, evlilik ve aile meselelerini tenkid etmektedir. Nitekim, romanın adı da yazarın kavramsal yaklaşımını ve tenkid gerçekçiliğini açıkça göstermektedir: Binler veya Güzel Kız Hatice. Burjuva toplumundaki gençlerin birbiriyle olan ilişkileri insanî sevgiye değil, "binler"e yani paraya dayanmaktadır. Fabrika sahibi genç tüccar Musa Salihov, para için Züleyha'nın sevgisine ihanet etmektedir.⁴¹

Esere dikkatle bakıldığında bütün bu yorum ve iddiaların ideolojik zorlamalar içerdiği açıkça görülmektedir: Kazan baylarından birinin oğlu olan Musa Salihov, Petersburg'a gider ve orada Kırım mirzalarından birinin çok güzel kızını, Züleyha'yı bir kaç defa görür ve ona âşık olur. Kız da bu gence tutulur. Musa kıza mektub yazıp onunla evlenmek istediğini bildirir. Kız teklifi kabul eder. Lâkin Züleyha'nın ana-babası, onu isteyen bu genci iyi tanımadıkları için razı olmazlar. Bundan bir hafta sonra ise Züleyha'nın ailesi

⁴⁰ Möxämmät Gaynullin, *Tatar ädipläre*, 31.

⁴¹ X. Möxammätov, *Tatar ädäbiyatında mägrifetçilik ideyaları*, 104-105.

Kırım'a döner. Aradan tahminen bir yıl kadar geçtikten sonra Musa Kazanlı zengin bir kişinin kızı olan Hatice'ye tâlib olur ve 100 bin alçayı başlık parası olarak vermeyi kabul eder. Hatice'nin de gönlü vardır. Tam bu sırada Züleyha çıkıp gelir. Kazan'da bir otele yerleştikten sonra Muşa'yı yanına çağırır ve babasının üç ay önce öldüğünü, evlenmeleri için artık engel kalmadığını anlatır. Ancak, Musa'nın başka bir kızla evlenmek üzere olduğunu duyunca çok sarsılır. Buluşmalarının ertesi günü, Züleyha kaldığı otelin odasında ölü olarak bulunur. Musa, katil zanlısı olarak tutuklanıp hapse atılır ve yargılama sonunda suçlu bulunarak on yıl kürek cezasına mahkum edilir. Musa'nın hapse atılmasına sebep olan kişi, zâhiren ona dost görünen Abdünnasr adlı bir gençtir. Abdünnasr'ın paraya tamah ettiği doğrudur. Musa hapse atılınca Hatice ile evlenmeyi kafasında kurmaktadır. Bu sırada, Musa'nın kardeşi avukata başvurup ne kadar paraya mal olursa olsun Musa'yı kurtarmak istediğini bildirir. Avukat, bir detektif vasıtasıyla Züleyha'nın asıl kâtilini araştırır. Bütün şüpheler Abdünnasr üzerinde yoğunlaşır. Bundan iyice emin olmak ve olayı daha derinlemesine araştırmak için, detektif Şubin, Kırım'a, kızın annesinin evine gider ve orada Züleyha'nın ölümünden hemen önce annesine gönderdiği mektubu bulur. Buradan da Züleyha'nın intihar ettiği ortaya çıkar ve böylelikle Musa hapisten kurtulur. Hatice ile evlenmekten ümidi kesilen Abdünnasr ise zehir içerek ölür. Musa ve Hatice ise bunca kaygı ve acıdan sonra mutlu bir şekilde evlenirler.

Görüldüğü gibi, "yüzbin akçalık çeyiz için verilen mücadele" iddiası sadece Abdünnasr için geçerlidir. Zâhir Bigi, "Binler," kelimesi ile sadece parayı değil, Hatice gibi binlerce kızı kasdetmek için de kullanılmış olabilir. İlk romanın adında görülen bu özellik, *Günâh-ı Kebâir*'de hem isim hem kahraman isimlerinde uygulanmıştır. Realizm ile daha da güçlenen bu teknik, devrin gözdesidir. Günâh-ı kebâir (içki-fuhuş), Abdulgafur günahkâr, Nâkıs Molla adı gibi eksik birisi, Şefiullah, Mahrûy, Cihangir de kısmen ismiyle müsemmadırlar.

Eserin kurgusu, cinâyetin çözümlenmesi üzerine kurulmuş olup, yazar yer yer okuyucuyu şaşırtmayı başarır. Bir yerde tam cinâyetin bütün şüphelerini bir kişi üzerinde yoğunlaştırıp, kâtilin o olduğu izlenimini verdikten sonra, tatlı bir geçiş ile, şübheyi başka bir şahıs üzerinde toplar. Fakat kâtil o da değildir. Sonunda kimsenin kâtil olmadığı, Züleyha'nın kendi kendini öldürdüğü ortaya çıkar. Sürükleyicilik ve merak uyandırma anlamında, yazar başarılı bir kurgu ortaya koymuştur denilebilir. Ayrıca, mahkeme salo-

nuna giren bir âhundun orada bulunan Müslüman halk üzerinde uyandırdığı saygı hissi romanda çok canlı bir şekilde verilmiştir (s. 38-39).

Eserdeki şahısların hepsi Kazanlı olup, etnik aidiyetten ziyâde dinî kimlikleriyle tanımlanmakta, Tatarlar değil hemen her yerde “Müselmanlar” kelimesi geçmektedir (s. 21, 36, 63, 74). Kırım Tatarları için “Kırım’ın İslâm cemaati” tabirini kullanmaktadır (s. 66). Aynı şekilde, Kazanlı Müslümanlar’ın konuştuğu dili tanımlarken “Tatarca” değil, çoğu kez “Müselmança” denilmekte, bazen da “Türkîçe” tabiri kullanılmaktadır. Eserin bir yerinde “Türkî lisanına tercüme kılmak” (s.31) tabiri geçmektedir. İki yerde ise “Türkîçe” ve “Müselmança” tabirleri eş anlamlı olarak kullanılmıştır: “Kağaz Müselmança, Türkîçe yazılmayınca, Rus lisanında yazılmış idi” (s. 61). Başka bir yerde ise “Müselmança, Türkîçe yazmak” tabiri geçmektedir (s. 68).

Romanın dili Kazan Tatarcasına yakındır. Lâkin bu, Kayyum Nasırlerin öncülük ettiği Tatar edebî dili değildir. Cümle dizilişinde Osmanlı Türkçesinin de etkisi görülmektedir: “istiyor”, “Efendi’ye”, “içiyorlar”, “izliyor idi”, “bahtiyar oldu”, “gelmişler”, “taleb idiyor” ve “gideyorlar” şeklinde kullanımlar mevcuttur. Romanda yer verilen Rusça kelimelerin çokluğu dikkati çekmektedir. Bunun yanında Arapça ibâreler de oldukça fazladır. *Günâh-ı Kebâir* romanının dilinde de Osmanlı Türkçesinden unsurlar bulunmaktadır: “Mescide geliyorlar”, “mescide gelen”, “gelmişler”, “erişmiş”, “meşgul olan”, “yazdığı kâğaz”, “yazmış idik” ve “bizi” gibi.

Mâverâünnehr’de Seyahat’in dili ise, Osmanlı Türkçesine çok yakındır. 1887 ve 1890’da yayınladığı iki romanın dili ile 1893’te yazdığı seyahatnâmesinin dili arasında bu fark şaşırtıcıdır. Onun dilindeki bu âni dönüşüm, esere kardeşi Musa Bigi’nin müdâhale ettiği fikrini uyandırmaktadır. Tatar edebiyat tarihçisi G. Sagdi, Zâhir Bigi’nin dilde Türkçülük ve Tatarcılık arasında gidip geldiğini, fakat seyahatnâmesinde açıkça İsmail Gaspralı’nın umumî Türkçe idealini benimseyerek dil bakımından Tatar halkına yabancılaştığını ifade etmektedir.⁴² Bir başka Tatar yazar ise, Zâhir Bigi’nin Osmanlı Türkçesi ve Orta Asya halklarının dilinden farklı kelimeler kullandığını, seyahatnâmenin dilinin o dönemin okumuş kimselerinin dışındakilerce anlaşılmayacak durumda olduğunu iddia etmektedir.⁴³

⁴² Gabdurahman Sagdi, *Tatar Edebiyatı Tarihi*, 95.

⁴³ Möxämmät Gaynullin, "Zâhir Bigiev", 82.

Gaspıralı gibi, onun da eserlerinde ortak Türkçe kullanmaya gayret etmesi nasıl açıklanabilir? Şurası açıktır ki, Gaspıralı onun faaliyetlerini ilgi ve dikkatle takib etmekteydi. *Tercüman* gazetesinde Zâhir Bigi hakkında yazılan dört yazının da İsmail Gaspıralı'nın kaleminden çıktığını düşünüyoruz. 1890'da Zâhir Bigi'nin edebî faaliyetlerinden söz edilmekte, 1893'te Türkistan'da bir gazete çıkarmak için Buhara Emiri'ne dilekçe sunduğu yazılmaktaydı.⁴⁴ 1902'de onun ölümü hakkında bilgi verildiği gibi, bundan dört sene sonra da Zâhir Bigi'nin kısa fakat özlü bir biyografisi verilmiştir. Bütün bunlar, Gaspıralı ile Zâhir Bigi arasında fikrî bir yakınlık olduğunu ima etmektedir.

2. *Günâh-ı Kebâir*. İlk romanının aksine, *Günâh-ı Kebâir* belli bir misyonla yazılmış tezli bir romandır. Zâhir Bigi bu ikinci romanını henüz Kazan'da medrese talebeliği devam ederken, görüp işittiklerine dayanarak yazmıştır. Yazar bu romanında medrese talebelerinin büyük günahlara yönelmelerine dikkat çekerek müderrislere yol göstermeyi hedefler. Onların "nâçar ve yaman" talebeleri daha baştan tesbit edip, terbiye edilmeleri için uğraşmalarını, ıslah olmayanları bir an önce medreseden uzaklaştırmalarını tavsiye eder. Zîra onlar, "yaramaz işleri marifetmiş gibi göstererek" diğer talebeleri de yoldan çıkarmaktadır.

Romanın bir yerinde yazar medreselerin bozulmuşluğunu işlerken okuyucuya şöyle seslenir:

"Okuçu kimsin? Eger de Kazanlı yâ ki [veya] Kazan medreseleri ahvâlinden haberdar olmayan kişi olsan, "mümkün mü, din ve ruhanî medresesinde terbiye kılınub tâlibü'l-ilm=melâiketü'l-arz şâkird araki içmes" deyü benim yazdığım sözleri inkâr ve tekzib edersin. Kazanlı olub da medreseleriniñ ahvâlinden haberdar olan kişi olsan bu sözlerimizi iltifat ve fehmsiz okub: 'niçin bizim Müsülmanlarıñ ve medreseleriniñ aybın fâş ve şâyi kulasun, niçün kusurlarımızı yazasın, niçe ve niçe senelerden berü medreselerimiz bu halde olub, niçe ve niçe kümesneler kördüler, kimse bu hakda bir söz etmedi ve yazmadı. Şimdi sen Rastof-Don şehrinde oturub küb bilesin ve yırak köresin!, ayıbdır!' deyü nâ-râzılık kösterib.."⁴⁵

⁴⁴ İsimsiz, "Puteşestvie Buxarskago Emira," *Tercüman*, nr. 29 (31 Ağust 1893), 1.

⁴⁵ *Günâh-ı Kebâir*, 48-49.

Zâhir Bigi'nin bu sözleri, yazdıklarının okuyucular tarafından yadırganacağını bildiğini gösterir. Bigi bununla da kalmayıp, yazdıklarına karşı çıkacak olanlara meydan okur ve “*yazdığımız sözler yâ ki bütün romanımız hatâ ise, kalem vasıtasıyla hatâsın beyân buyuruñuz*” der.

Roman, bir köyün tasviri ile başlar. Bir köy imamının oğlu olan Abdulgafur, Kazan şehrine medrese tahsili için gönderilir. Babası “Nâkıs Molla” bu köyde uzun zamanda beri hileli işler çevirerek haksız kazanç elde eden, rüşvet ve ribâ ile iş gören bir kimsedir.⁴⁶ Köyün diğer imamı ise, gâyet mütevâzî, mülâyim, tatlı dilli bir kimsedir. Kazan medreselerindeki ahlâkî çürümüşlükten haberdar olan bu zât, Abdulgafur’a bazı tavsiyelerde bulunur. Kazan medreselerinde her türlü ilim olduğu gibi, her türden talebelerin de bulunduğunu, kötü talebelerle dostluk etmemesini, kötülüğün küçük bir günahtan başlayıp gittikçe büyük günahlara dönüştüğünü söyleyerek onu uyarır. Zamanın kötüye doğru gittiğini anlatırken kendi köylerinin elli yıl öncesiyle o günkü durumu karşılaştırır: Elli yıl önce köyde meyhanenin olmadığını; değil içki, çayı bile çok az kimsenin bildiğini, fakat artık genç-ihityar herkesin, hatta bazı kadınların da içki içtiğini, her türlü felâket ve kötülüğün başı olan bu haram içecekten sakınılması gerektiğini öğütler.⁴⁷

Bu nasihatlerle Kazan’a giden ve bir medresede tahsile başlayan Abdulgafur başlangıçta çok başarılı bir talebedir. Lakin, “bî-kâr talebelerle muhabbet ve dostluk” etmesi yüzünden yoldan çıkar, içki içmeyi öğrenir. Abdulgafur, ders sırasında münâzara yapmaya gayret versin diye dersten hemen önce bir çay fincanı içki içmeyi alışkanlık haline getirir.⁴⁸ Fakat bir gün tam içkiyi fincana koyup içeceği vakit içeriye müderris girer. Abdulgafur müderrisi görür görmez içki dolu fincanı altlığı ile üzerini kapadıktan sonra,

⁴⁶ Sovyet dönemi edebiyat tarihçisi H. Muhammetov, “Nâkıs Molla” tipiyle yazarın gerici din adamlarını (reaksiyoner ruhanîleri) eleştirdiğini söyleyerek, Zâhir Bigi sanki bütün molla sınıfını eleştiriyormuş izlenimini vermektedir. X. Mõxammätov, *Tatar Âdâbiyatında Mâgrifetçilik İdeyaları*, 100. Halbuki Zâhir Bigi romanında kötü ve iyi ayrımı yapmakta, “Nâkıs Molla”yı eleştirirken köyün diğer imamını övmektedir.

⁴⁷ *Günâh-ı Kebâir*, 6-7.

⁴⁸ “Ol vakitte hâzırdağı gibi avılıımızda meyhane=kabaklar yuk idi. Tügil arakı içerge, çaynı da ol vakitte bik az kişiler bilebilir idi. Şimdi ise 15-20 yaşlık oğlardan başlab 60-70 yaşına gelmiş kartlarımız da Allah saklasun arakı için canın fedâ kılır, karındaşın öltürür, atasun kınar. Hâtunlarımıznıñ da arakı ve başka müskirâtu sevenleri yok değıl.. Allah saklasun otdan ve hâtundan korkgan gibi, şu müskirâtdan saklanıñız ve korkuñuz. Tarık-i helâket ve her yamanlık ve kemlikniñ başı ve menba’ı şu haram olan müskirâtdır”, *Günâh-ı Kebâir*, 6-7.

pencerenin kenarına koyar. Müderris durumu anlar, fakat Kazan halkı bu durumdan haberdar olup medresenin adı kötüye çıkmasın diye onunla Arapça olarak konuşur ve sakladığı şeyin ne olduğunu sorar. Abdulgafur aldığı alkolün de etkisiyle hiçbir korku ve telaş göstermeden soruya soruyla cevap verir:

-Etes'elü an zâhirihâ em bâtinihâ? [zâhirini mi, yoksa bâtınını mı soruyorsun?]

-Es'elü an zâhirihâ ve bâtinihâ [hem zâhirini hem de bâtınını soruyorum].

-İn se'elte an zâhirihâ, fe-zâhiruhâ "Settâru'l-'uyûb" ve in se'elte an bâtinihâ, fe-bâtinuhâ "Keşşâfü'l-kulûb" [zâhirini soruyorsan, zâhiri "ayıbları örtendir" Şâyet bâtınını soruyorsan, bâtını "kalpleri keşfedip açandır"].⁴⁹

Bu soğukkanlı cevap üzerine müderris gazaba gelip, "Yüzünüz kara, murdarlar! Bu günâh-ı kebâir!" diyerek içki dolu kâseyi alıp Abdulgafur'un kafasına fırlatır. Bu olay üzerine Abdulgafur medreseden kovulur. Köyüne dönmeye yüzü olmayan Abdulgafur, Memet adında birinin yanında kalmaya başlar. Romancının ifadesiyle, Memetler çalışmaktan kaçıp karanlık kazançlarla kolay gün geçiren, girilmesi yaşak olan yerlerde dolaşan kimselerdir. Abdulgafur talebelik zamanında onunla "meyhâne ve kârhâneler"de görüşüp tanışmıştır. Memet, daha önce Rus tebaası iken, bir suç işlediğinden, Astrahan ve Meşhed'e, oradan da İstanbul'a giderek Osmanlı tâbiyyetine girmiştir. Romancımız burada şöyle bir not düşer: "Osmanlı Devleti'ne tâbi olan bu Memet Efendi gibi şübheli zevât Rusya'da az değildir". Görüldüğü gibi, burada da Osmanlı memleketi olumsuz bir bağlamda zikredilmektedir. Romanın bir yerinde Abdulgafur'u köyüne dönmemesi için ikna etmeye çalışan Memet ona bir hırsızlık yapıp para sahibi olduktan sonra İstanbul'a gidip orada iyi bir hayat sürebileceklerini, bir-iki yıl İstanbul'da kaldıktan sonra tekrar Kazan'a dönebileceklerini, hatta o zaman köyünde babasının yerine imamlık görevini üstlenebileceğini söyler (s. 62).

Romancı, Şefiullah Abzıy adlı birinin ağzından Kazan zenginlerini de eleştirmektedir. Aralarında iyileri olsa da, büyük çoğunluğu insanlıktan

⁴⁹ *Günâh-ı Kebâir*, 50-51. Metinde geçen "Settâru'l-'uyûb" (ayıpları örten) ve "Keşşâfü'l-kulûb" (kalpleri keşfeden, kalplerdekini bilen) terkipleri esas itibarıyla Yüce Allah için kullanılır. Yazar burada tevriyeli bir kullanımı tercih etmiştir.

oldukça uzak kişilerdir; fakir talebelere veya muhtaçlara yardım etmezler; son derece cimri ve kıskanç kimselerdir; gece gündüz mal arttırmak peşindedirler; ahâlinin faydasını gözetmek, dinin güçlenmesi için uğraşmak ve dünyevî rahatlık sağlamak gibi endişeleri yoktur. Değil talebe ve fakirlere yardım etmek, kendileri fakirlerin ekmeğini elinden almaktan çekinmezler (s. 10-11). Romandaki bu gibi eleştiriler, Zâhir Bigi'nin Sovyet döneminde niçin bu kadar popüler olduğunu da açıklamaktadır.

Romandaki muallim tipi olan Uçitil Ahmerski, dünyada olup bitenden haberdar olan biridir. O günlerde mollaların Rus dilini öğrenmesi hakkında hükûmetin yeni düzenlemeleri gündemdedir. Bu düzenlemeler 1891 yılında uygulamaya konulacaktır. Ahmerski'nin misafir olduğu Avukat Aliyef, onun kullandığı “*progres*” [terakkî] ve “*prosveşçeniye*” [aydınlanma] kelimelelerini anlamadığını söyler. Romancı, üniversite okumuş olmasına rağmen kafasını sadece deri ticareti gibi âdi işlerde ve bazı entrikalar çevirmede kullanan Aliyef'in kültürel konulardaki ilgisizliğini eleştirmektedir. Aliyef'in eski usûlle eğitim veren bir mektebe giden küçük oğlunun bütün bildikleri *Heftiyek* ve *Bedevam* kitaplarını ezberlemekten ibârettir (s. 13-14). Yazar burada muallim ile mekteb talebesini konuşturarak, eski usûl mekteplerde pek bir şey öğretilmediğini dile getirmeye çalışır.

Eserde, Tatar zenginlerinin çocuklarının içkiden başka fuhuşa da yöneldikleri anlatılmaktadır. Avukat Aliyef tipi, kocası iş gezisinde olan Mahrûy'u yoldan çıkarıp onun felâketini hazırlayacaktır. Bundan önce de başka kadınları kullanıp hamile bırakıp terk etmiştir. Bazı yaşlı kadınlar (karçıklar), bu gibi zenginlerin oğullarını kadınları buluşturmakta aracılık yapmakta, geçimini bu yolla sağlamaktaydılar. Romancının ifadesine göre, bu gibi yaşlı kadınlar yaptıkları işlerle çelişse de, namazlarını terk etmeyip, elden tesbihi, ağızdan Allahümmesalli, estağfirullah ve tövbe ya Rabbi gibi tabirleri düşürmezlerdi. Bunlar ile din aslından uzaklaşmakta, sadece şekille yetinilir hale getirmektedir.

Romanın olumlu tipi olan Cihangir, kendisine ihanet eden fakat felâkete sürüklenen karısına yardım elini uzatacak kadar insaniyetperverdir. Onun çabaları sonunda gerçek suçlular ortaya çıkacak, Mahrûy ile kendisi ise Kazan'dan ayrılıp yeni bir hayata başlayacaklardır. Romanın sonunda, Avukat Aliyef, medreseden kovulan Abdulfafur ve onun kötü yoldaki arkadaşı Memet, “İsrail balalarının sudan kuru çıktıkları” gibi hapisten kaçarlar. Yazar,

bundan sonra yazacağı “Mürted” adlı eserde, bu üç kişinin sonraki durumlarını anlatacağını söyler. Lâkin bu eser basılmamış ve elyazması da kaybolmuştur.

Aynı şekilde, romancının bundan sonra kaleme aldığı “Kâtîle”⁵⁰ adlı romanı da kaybolmuştur.⁵¹ Musa Bigi’nin ifadesine göre, bu roman Rusya’daki Müslüman kadınların mazlumiyetlerini ve eğitimsizliklerini konu almakta olup, büyük bir mahâretle yazılmıştı ve romanları içinde en önemlisiydi.⁵² Musa Bigi, bu eser ile Victor Hugo’nun *Sefiller*’i arasında çok büyük benzerlikler bulunduğunu, “Kâtîle”deki Meryem Hanım ile kızı Esma’nın çektiği acıların Hugo’nun eserindeki Fantine ile kızı Kuzita’nın (Kozet) hikayelerini andırdığını belirttikten sonra şöyle demektedir:

*“Bilmedim, Zâhir Efendi Victor Hugo cenablarının Sefiller’ini Kazan romanı kalıbında yazmış mı? Yâhud kendisinin kuvve-i şiirîyesiyle öyle bir kitab meydana çıkarmış mı? Öyle olsa da böyle olsa da beher takdir o kitab Zâhir Efendi nâmuna her vakit fahr olacak bir kitaptır”.*⁵³

Tatar şairi Abdullah Tukay, Zâhir Bigi’nin son iki romanının bir türlü basılmamasından Musa Bigi’yi sorumlu tutmaktadır. Nitekim Tukay, 1908’de yayınladığı bir hiciv makalesinde rüyasında merhum Muhammed Zâhir Bigi’yi gördüğünü anlatır: Zâhir Bigi bir sarayda oturmaktadır, fakat keyifsiz bir hali vardır. Tukay’ı görünce ona hayatta iken bastıramadığı iki eserinin basılıp basılmadığını sorar. O da: "Sening ening [kardeşin] Musa Bigiyef özünü hiç kirekmes [gerekmez] tecvidlerin ve başka iski kitapların atna sayın [her hafta] bastırda da, sizniñ kitaplar turında [hakkında] sabır bilen iş küre [görüyor]" der. Bu sözleri duyunca Zâhir Efendi’nin keyfi kaçır ve

⁵⁰ Romanın adı başka bir kaynaktan *Kâtîle Hâtun* olarak geçmektedir, “Muhammed Zâhir Efendi Bigiyef”, Şerefüddin Şehidullin (der.), *Zaman Kalındarı*, Kazan 1909, 24.

⁵¹ Tatar araştırmacısı Refiyk Nafikov, Bigi’nin kayıp olan “Katîle Hatun” adlı eserinin el yazmasını Leningrad Merkez Kütüphanesi’nde bulunduğunu söylemekteydi, Refiyk Nafikov, "Citmiş Dürt Yıl Ütken", *Sovet Âdâbiyatı* (Kazan), 5(1963), 142-45. Yazarın kendisini 1999 senesinde Kazan Üniversitesi’nde bulup bu eseri niçin yayınlamadığını sordum ise de açık bir cevap alamadım. Diğer bir Tatar araştırmacı, Nafikov’un gördüğü bu el yazmasının, Bigi’nin hayatta iken yayınladığı ikinci romanının sansürdeki nüshası olduğunu söyledi.

⁵² Musa Bigi, bu eser için “birkaç sebepten kendisinin hayatında tab’ olunamadı. İnşallah an-karîb tab olunur” demektedir. Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr’de Seyâhat*, iii.

⁵³ Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr’de Seyâhat*, ii.

kardeşine sitem eder.⁵⁴ Yine Tukay bir başka hiciv makalesinde ise, Musa Bigi'nin İlahî rahmetin umumî olduğundan söz edip durduğunu, fakat kardeşi merhûm Zâhir Efendi'nin risâlelerini bu umumî rahmetten birazcık olsun nasiblendirmedigine değinerek, makalenin sonunda "halk ise *Kâtile* ile *Mürted*'in geniş İlahî rahmet sayesinde âzâd edilmesini beklemektedir" şeklinde örtülü olarak Musa Bigi'yi tenkid eder.⁵⁵ Tukay'ın bu tenkidi yankısız kalmamış, Musa Bigi, hemen aynı yıl kardeşinin seyahat kitabını yayınlamıştır. Bu eserin kapak sayfasında "Mürted" ve "Kâtile" romanlarının da yakında basılacağı duyurulmaktaydı.⁵⁶

3. *Maverâünnehr'de Seyahat*. Zâhir Bigi'nin 1893'de Türkistan'a yapmış olduğu gezi sırasında tuttuğu notlardan oluşan bu eser, Rusya'nın batısında yaşayan bir Tatar mollasının, doğuda Rus kültürü ve modern hayatla henüz yeni tanışan dindaşları hakkındaki gözlemlerini içermektedir. O zamana kadar Türkistan hakkında yazılanlar ona göre, "bir takım basiretsiz müridler tarafından yazılan menkıbelerden veya orada ilim tahsil ettikten sonra Sartlaşıp memleketlerine dönen idraksiz, takvâ-furûşlardan işitilen şeylerden" ibâretti.⁵⁷ Zâhir Bigi ise Türkistan'ın (özellikle de Buhara ve Semerkand'ın) toplumsal ve kültürel durumu, eğitim sistemi, örf ve âdetleri hakkında mukayeseli ve tenkidî nitelikte bilgiler vermek niyetindedir. Yazar bir taraftan Batı kültürü ile Doğu arasındaki farkları yansıtırken, diğer yandan nisbeten "Batılı" olan Avrupaî Rusya'daki Müslümanlarla onların Türkistan'daki

54 Abdullah Tukayef, "Tüşümde Kürgennerim" (1908'de *Yaşen* dergisinde yayınlanmıştır), aktaran: Möxämmät Gaynullin, "Zâhir Bigiev", *Sovet Âdâbiyatı* (Kazan), 9 (Sintabr 1945), 76.

55 Abdullah Tukayef, "Fâlsâfi süzlär", aktaran: Möxämmät Gaynullin, "Zâhir Bigiev", *Sovet Âdâbiyatı*, 9, 76. Gerçekten de, kendi eserlerini çok sık aralıklarla bastıran Musa Bigi'nin bu konuda ihmalkâr davranması tuhaf görünmektedir.

56 Möxämmät Gaynullin, bu iki romanın yayınlanamamış olmasını sansürden geçmemiş olabileceğine bağlamaktadır, *Tatar ädipläre*, 28.

57 1908'de Zâhir Bigi'nin seyahatnâmesi hakkında tanıtma yazan Tatar yazarı Fatih Emirhan, eserin Tatar edebiyatında eşsiz olduğunu söylemekle birlikte, onun bazı görüşlerini eleştirir: "Zâhir Efendi umumen Rusya Müslüman ruhanîlerine tarafdarlık gösterir ve bazı yerlerde de burjuvazni fikirler telkin eder. Seyahat esnasında Volga nehri üstünde, yaşlı bir Rus pomeşçiki ile müzâkeresini yazıp, Tatar köylülerini kötüleyip, mollaları öven Rus pomeşçikinin sözlerini haklı bulur. Emir Timur'un türbesini ziyaretini yazarken, Timur'u göklere çıkarır ve 'Timur'un fütühâtı İslâm dünyası için bir yönüyle musibet olmuş ise de, Türk ırkından Timur gibi bir cihângîrin zuhûruyla ben kendim iftihar ederim' der, Fatih Emirhan bu iftihar doğru bulmaz, Fatih Emirhan, "Mâverâünnehr'de Seyâhat," *El-İslah* (Kazan), 21(2 Mart 1908), 5-6.

dindaşları ve soydaşları arasında karşılaştırmalar yapar. Esâsen, seyahatnâmesinin en büyük kıymeti de buradan ileri gelmektedir.

Sovyet tarihçileri daha ziyâde Zâhir Bigi'nin romanları üzerinde yoğunlaşmış, seyahatnâmesini ihmâl etmişlerdir. Bununu sebebini anlamak zor değil, zîra Zâhir Bigi'nin bu eserinde anlatılanlardan pek çoğu 1940'lı yıllarda oluşan resmî ideolojiye ters düşmekteydi. Seyahatnâmenin en büyük kusuru, Çarlık Rusyasının Türkistan'daki sömürgeci siyasetini eleştirmesi olmalıdır. Bunun da ötesinde, Zâhir Bigi, Rus yayımcılarına karşı savaştan Türkmenler'in hikâyesini heyecan ve gururla anlatmaktaydı. Bigi, Rusya'nın Türkistan'ı sömürgeleştirme siyasetine açık ve gizli bir şekilde yardım eden Muzaffer Han (idaresi: 1860-85) gibi idarecilere karşı da acı sözler söylemekteydi. Halbuki, resmî ideolojiye göre Türkistan'ın Rusya tarafından alınması yerli halklar için olumlu bir gelişmeydi. Bu yüzden olsa gerek, Zâhir Bigi'nin romanları yayınlanırken seyahatnâmesi yayınlanmıyordu. Sovyet yazarları, seyahatnâmede sadece belli kısımları seçip öne çıkarmaktaydılar.⁵⁸ Seyahatname Sovyet döneminde ilk defa olarak 1979'da Zâhir Bigi'nin iki romanıyla birlikte yayınlanmış, fakat bu baskıda Rus yayılmasını eleştiren kısımların bazı yerleri çok kısaltılmış, bazı yerleri ise tamamen çıkarılmıştır.⁵⁹ Seyahatnâmenin tam ve orijinal diliyle yayınlanması ancak 1991'de mümkün olabilmıştır. Eseri yayına hazırlayan Reis Dautov, seyahatnâme üzerinde çok uzun durarak, Sovyet tarih görüşünü benimseyen Tatar yazarlarından ayrılmış, onların görmezden geldikleri bazı hususları ortaya çıkarmıştır.

⁵⁸ Sovyet tarihçilerinin Zâhir Bigi'nin eserinde görmek istedikleri hususlar şunlardı: Seyahatnâme, skolastik temele dayanan o dönemin Orta Asya kültürünün ve eğitiminin gerçek yüzünü açık göstermekteydi; ilmi Buhara'da değil, Rusya'nın kendi içinde aramak gerektiğini işlemekteydi, M. Gaynullin, "Zâhir Bigiev," *Sovet Âdabiyatı*, 81; Zâhir Bigi, Rus maarif sistemi örneğinde mektepler açılması fikrindeydi: Müslümanların da Ruslar'ın *gimnaziya realny* gibi modern okullarının olması gerektiğini savunmaktaydı. O dönemdeki Türkistan hayatını gerçekçi bir şekilde tasvir etmekte, Buhara medreselerinin, ruhanîlerinin, Emir ve memurlarının, zenginlerin kusurlarını ortaya koymaktaydı. Onun tasvir ettiği olaylar, tanınmış Tacik Sovyet yazarı Sadreddin Aynî'nin bizzat yaşadıklarına ve tarihî belgelere dayalı olarak yazdığı *Buhara* adlı eserinde de verilenlerle uyumlamaktaydı. Bunların yanında Zâhir Bigi, Kazanlı zenginlerin halk menfaatini düşünmediklerini, mekteb-medrese işleriyle ilgilenmediklerini, bunun yanında, eğitimsiz, kişiliksiz, cimri ve açgözlü olduklarını söylemekteydi, X. Möxammätov, *Tatar Âdabiyatında Mägrifetçilik İdeyaları*, 102-110.

⁵⁹ Möxämmät Gaynullin (der.), *Tatar Mägrifetçilik Âdabiyatı (1860-1905)*, Kazan 1979, 88-219.

Zâhir Bigi'nin seyahate çıktığı yıllar, Rusya Tatarları ile Türkistanlılar'ın artık yollarının ayrılmaya başladığı bir dönemdir. Bundan sonra Tatar mollaları yüzlerini Türkistan'dan ziyâde İstanbul'a, Mısır'a ve Rusya'ya çevireceklerdir. Esâsen, Zâhir Bigi'nin kendisi de Buhara medreselerinden esinlenen bir eğitim almış olmakla birlikte, artık Rus kültürüne yönelmiş bir aydın tipini temsil etmektedir.

Zâhir Bigi'de Türkistan'a seyahat etme fikri, Buhara Emiri Abdülahad Han'ın (yönetimi: 1885-1910) Rostof-Don'a uğraması ile bağlantılı olmalıdır. Emir Petersburg'a ziyaret maksadıyla gittiğinde Rostov şehrine de uğramıştı. 25 Aralıkta 1893'te Rostov tren istasyonunda Emiri karşılamak maksadı ile hazır bulunanlar arasında Zâhir ve Musa Bigi kardeşler de vardı.⁶⁰ Bu ziyaretin sonunda, yazar ikisi yayınlanmış olan diğer ikisi el yazması halinde bulunan dört romanını Buhara Emiri'ne takdim etmiş, bir de Buhara'da bir gazete yayınlamak için bir izin dilekçesi sunmuştur. Bu buluşmadan altı ay sonra, Zâhir Bigi, 11 Temmuz 1893'te (10 Muharrem 1311) Rostof-Don şehrinden Buhara Hanlığı'na gitmek üzere yola çıkmıştır. Romanın başında, daha 10 yıl öncesine kadar böyle bir yolculuğu düşünmenin çok zor olduğunu, ama artık Uzunada'dan başlayan demir yolu vasıtasıyla Buhara'ya seyahatin kolaylaştığını söylemektedir.⁶¹

Zâhir Bigi'nin Buhara'ya gidişinin bir maksadı da, çok merak ettiği Türkistan Müslümanlarının durumlarını yakından görmektir. Bu arzusunu, "Gideyim, göreyim, o tarafta din karındaşlarımızın hallerini, evvelki hallerine kıyas edip ibret alayım dedim" şeklinde ifade eder. Mâverâünnehr'in Rusya (Tatar ve Başkurt) Müslümanları için ayrı bir önemi vardı; onlar birkaç asırdır dinî ilimleri Mâverâünnehr'den öğrenmekteydiler; dolayısıyla, onların ilmî seviyesi, Maveraünnehr'de olan ilim ve maarif ile sıkı sıkıya ilişkiliydi. Tatar mollaları bin belalar ile kum sahralarını geçip bin bir meşakkat ile Semerkand

⁶⁰ Rostov Müslümanları tarafından gönderilen diğer beş kişi şunlardı: Âhund ve Damolla İzzetullah Divlikamık Efendi, yazarın kardeşi Musa Bigiyef, Rostov'un ileri gelenlerinden Rahmetullah Pataşif Efendi, Mehmetcan Yanbayef Efendi ve Fazlullah Ötkeyef Efendi.

⁶¹ Zâhir Bigi'den tam iki ay önce İsmail Gaspıralı da Buhara'ya gitmek üzere Kırım'dan hareket etmiş, önce gemiyle Batum'a varmış, oradan Bakû'ye gidip şehrin ileri gelen Müslüman liderleriyle görüşmüştür. Gaspıralı'nın amacı Emir'le görüşerek Buhara Hanlığı'nda Cedid mekteplerinin açılmasını kolaylaştırmaktır. Gaspıralı daha sonra Kırım'a döndüğünde gezi notlarını *Tercüman*'da yayınlamıştır.

ve Buhara gibi yerlerde 20-30 sene tahsilde bulunup yeniden vatanlarına dönüp bir anlamda kültür taşıyıcılığı rolünü üstlenmekteydiler.

Seyahatnâme'nin baş tarafındaki tarih hülâsası, bazı şaşırtıcı bilgiler içermektedir. Zâhir Bigi'ye göre, İrânî kökenli Samanîler zamanında Mâverâ-ünnehr yüksek bir medeniyet seviyesine sahipti. Ancak, 999 senesinde Türkler'in "Buhara'yı istilâ etmesiyle" bölgedeki gelişmeler büyük bir darbe almış, ticarete, nizâma, asâyîşe ve ilme yatkın olan İranlılar ile, savaşmayı alışkanlık hâline getirmiş olan Türkler arasında uzun süreli bir çatışma başlamıştır. Zâhir Bigi, bölgeyi ele geçiren Uygur Türkleri'nin memleketin gelişmesine hizmet etmediklerini ve bu yüzden Mâverâünnehr'de İslâm ilimlerinin onlar döneminde en alt seviyeye indiğini yazmaktadır.

Zâhir Bigi'nin Türkler'in tarihî misyonu hakkında böyle bir kanaate nasıl vardığını tam olarak bilmek güçtür. Ancak, onun bu yorumları, kendisinden 30 yıl önce Orta Asya'ya seyahat eden Macar Türkologu Armin Vambery'nin görüşleri ile paralellik göstermektedir. O da Orta Asya'daki İranlı unsurların varlığını bir terakki sebebi olarak görürken, Türkler'in gelişini bölge için bir felâket olarak değerlendirmekteydi. Türkler'in bu medeniyet üzerine yerleşmesi ile Orta Asya'da ilmî gelişmenin durduğunu, felsefî ve aklî ilimlerin yerine mistik eğilimlerin hâkim olduğunu ileri sürmekteydi.⁶² Bu benzerlikler, acaba Zâhir Bigi onun görüşlerinden etkilendi mi sorusunu hatıra getirmektedir. Çünkü, Zâhir Bigi bu yorumlarının hemen arkasından Vambery'nin seyahatnâmesine atıf yapmakta, hatta onun bu eserinin hâlâ Tatarca'ya tercüme edilmemiş olmasını yadırgamaktadır.

Zâhir Bigi, Cengiz'in ortaya çıkışını İslâm dünyası için büyük bir felâket olarak görmektedir. Timur hakkındaki görüşleri ise daha ılımlıdır: Timur'un fetihlerinin İslâm dünyası için çok büyük bir musibet olduğunu yazmakla birlikte, onun marifetperver ve ulemâ dostu olduğunu ve saltanat merkezi olan Semerkand'ı son derece mamur bir hâle getirdiğini, Cengiz elinde tahrib olan medeniyet eserlerini yeniden canlandırmaya çalıştığını belirtir. Bu olumlu gelişmelerin yanında, Türkistan'daki ilmî durgunluğun Timur döneminde başladığı kanaatindedir. Orijinal eserlerin ihmal edilip, yerine

⁶² Arminius Vambery, "Muhammedanism (in Central Asia)," *Encyclopedia of Religion and Ethics*, New York 1951, 888. Vambery, İrânî kökenli Sâmanîler'in zamanında ilim merkezi olan Orta Asya'da, bu devletin çökmesi ve bölgeye Türkler'in gelmesiyle birlikte, medreselerde dini konuların yoğunluk kazanmaya başladığını ve bu durumun ilmî çöküşü hızlandığını iddia etmekteydi.

bunlara şerh ve hâşiye yazmaktan ibâret olan taklid geleneğinin ilk olarak Sadeddin Taftazanî (1322-1389/95) ve Seyyid Şerif Cürcanî (1340-1413) zamanında oluşmaya başladığını iddia eder. Aklî, felsefî ve dinî eserlerin bırakılıp, bunların yerine anlaşılmaz metinlerin açıklanması üzerinde yoğunlaşan bir eğitim türünün hâkim olmasıyla Türkistan'da ilmin bittiği kanaatindedir; buradaki çöküşün de sadece Türkistan ile sınırlı kalmayıp Türkiye, Mısır, Hindistan, Arabistan, İran ve Rusya (Tatar-Başkurt) Müslümanlarının medreselerini de etkilediğini söylemektedir (s. 9-10).

Yazar, seyahati sırasında, vapurda karşılaştığı Vladimir Volgin adındaki üniversite tahsilli ve yaşlı bir Rus ile olan sohbetinden çok etkilenmiştir. Kazan Tatarları'nı yakından tanıyan bu Rus, onlar hakkında olumsuz görüşler dile getirir. Ona göre, Tatarlar son derece câhildirler, dünya malına gâyet haristirler, ticaretleri daima hilelidir, maarif ve sanayiden uzak, "gâyet denî tabiat olup son derece hasettirler". Bütün diğer milletleri aşağı görüp kendilerini yukarı çıkarırlar, meclisleri hayvan gibi yemekten, birbirleriyle dalaşmaktan ibârettir. Bu sözlere, Zâhir Bigi, Ruslar'ın da Tatarlar'ın da hem iyileri hem kötülere olabileceği yolunda cevap verir ise de, ihtiyar Rus bazı örnekler vererek sözlerinin doğruluğunu isbata çalışır. Bu arada, Kazan medreselerinin durumundan bahsederek, medreselerin talebelere edeb ve ahlâk vermediğini, medrese talebelerinin eğitimden çok sefâhat ve rezâleti öğrendiklerini söyler. Volgin, Tatar kızlarında terbiye ve marifet eseri bulunmadığını, ahlâklarının, tabiat ve lisanlarının gâyet kaba olduğunu söyler. Kazan ve Astrahan gibi şehirlerde bile, Tatar kızlarını vahşilik ve bedevîlikten çıkarmak ve onlara bir derece olsun temel eğitim vermek için kızlara mahsus mekteb bulunmadığını ifade eder.

Zâhir Bigi, bütün bunların aşırı genellemeler olduğunu söyleyip kendi milletini savunsa da, bunların içinde bazı gerçeklerin olduğunu kendisi de kabul eder ve bundan büyük ızdırab duyduğunu şu sözlerle itiraf eder: "Şu ihtiyar Rus'un şöyle sözleri bana tesir etti; utanmaya başladım".⁶³ Yine de, Volgin'in Müslüman kadınlar hakkındaki görüşlerinin doğru olamayacağını, çünkü onların yüzlerinde perde olduğunu ve bir Rus'un onları yakından tanımamasının çok zor olduğunu söyler. Volgin ona şu sözlerle karşılık verir:

⁶³ Zâhir Bigi'nin kendi toplumuna karşı müdhiş bir öz eleştiri duygusuna sahip olduğunu görüyoruz. Hattâ *Seyahatnâme*'sinin bir yerinde Kalmuklar'ın tapındıkları putları tasvir ederken "o putların başları var, lâkin Tatar başları gibi düşünmez" der (s. 36).

“El-hakku murrun [gerçek acıdır] Molla Efendi, kızlarınızın ahlâklarını terbiye etmek sizlere, er[kek]lere borçtur”. Sivri dilli biri olduğu anlaşılan Volgin, eleştirilerini şöyle sürdürür: “Af buyurunuz Molla Efendi sizler Rostov Don’da imam olmak sıfatınızla elbette o şehrin Müslümanlarının reisi gibisiz. Ama pilav yemek, çay içmekten maadâ hiç bir zâttan haberdâr değilsiz. Ben Tatar imamları gibi gâfil adamları görmedim” (s. 27). O zaman daha 23 yaşında bir genç olan Zâhir Bigi, bu keskin eleştirilere cevap veremez. “Zîra imamlarımızın kabahatlerini, milletimizin kusurlarını söyleyecek ise cevaptan âcizliğimi, utanıp kalacağımı bilir idim”, der (s. 30-31). Bir bahane ile gözden kaybolup, yolculuğun geri kalan kısmında Volgin’in gözünden uzak durur.

Zâhir Bigi önce gemiyle Don nehri üzerindeki Kalaç limanına gider. Geceyi burada geçirdikten sonra, trene binip üç saat sonra Volga nehrinin kenarındaki Sariçin’e (Çaritsin’e) varır. Buradan bir vapura binip Volga nehrinden Astrahan’a gider. Yazar Astrahan’da bir misafirhanede dinlenmiş, sonra da şehri gezmiştir. İlk dikkatini çeken şey, şehrin sokaklarının pislik içinde olmasıydı. Şehirde 30 kadar Rus kilisesi, 6 Ermeni kilisesi, 2 sinagog, 1 Şîî ve 4-5 de Sünnî camiisi olduğunu yazmaktadır. Bu arada, Kalmuklar hakkında ayrıntılı malumat vermektedir (s. 34-36). Astrahan Müslümanları’nın mektebsizliklerini, cehâletlerini ve kabristanlarda olan ölülere ibadetlerini görerek büyük bir rahatsızlık duymuştur. Volgin adlı Rus’tan işittiği eleştiriler henüz hatırında taze iken, böyle şeyleri görmesi onda büyük bir rahatsızlık yaratır.

Astrahan’dan, başka bir gemiye binerek Hazar Denizi’ni geçip Uzunada’ya doğru yola çıkar. Gemi yolda Petrovsk (Mahaçkale), Derbend, ve Bakû limanlarında durur. Zâhir Bigi bu şehirler hakkında da kısa bilgiler vermektedir. Bakû için, “Tahminen seksen binden ziyâde nüfûs vardır. Ekseri Azerbaycan Tatarları, bizim karındaşlarımız Şîîlerdir, lisanları Türkîdir” demektedir (s. 42). Nihâyet, oradan Uzunada’ya geçip Krasnovodsk’tan (Kızılsu) yeni yapılan demiryolu vasıtasıyla Karakum çölünü geçerek Semerkand’e varır. Bu noktada Türkmenler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Türkmen kadınlarının diğer Müslüman kadınlara kıyasla serbest olduklarını, hattâ Türkmenler’in kadın meselesinde Avrupa’dan bile ileri durumda olduklarını iddia eder (s. 45-46). Ona göre, Türkmen kadınları erkeklerle aynı mekânda oturur ve yüzlerini örtmezler; erkeklerle eşit olup onların arkadaşlarıdır; hemen her işte onların görüşlerine başvurulur. Önemli toplantılarda topluluğun yarısı Türkmen kadınlardan oluşur. Erkeklerin söz ve fikirleriyle

kadınların söz ve fikirleri dengelenir. Bununla beraber, Zâhir Bigi, Türkmen kadınlarının bazı durumlarda zor şartlar altında olduklarını da teslim eder: Kadınların sayıca azlığı, mehir parasının yüksekliği ve bazılarının İranlılar'dan esir alınmak yoluyla elde edilmiş olmaları gibi sebebler kadınların durumlarını güçleştirmekteydi. Evlilik konusunda kadınların seçme şansı yok gibiydi. Dul kalan kadın zorla başka bir adamla evlendirilip ölünün geriye kalan malları vârisler arasında paylaştırılırdı. Din adamlarının fetvalarıyla kadınlar çoğunlukla 12-15 yaşlarında evlendirilmekte, bu yüzden genç yaşta bedenlen zayıf kalmakta ve analık görevini hakkıyla yapamamaktaydılar.

Zâhir Bigi, Yeni Buhara adlı yerde trenden iner. Eski Buhara'dan 11 km uzakta kurulan bu şehirdeki büyük binalar ve Ruslar'ın ticarî mağazaları dikkatini çeker. Demiryolu memurları ve askerî kumandanlardan başka, burada Rusya tarafından Buhara Hanlığı'na siyasî vekil olan *akinet*'in oturmakta olduğunu öğrenir. Faytona binip Eski Buhara'ya doğru gider. Buhara'ya ulaştığında saat akşam 9 olduğundan şehrin kapısı kapalıdır. Bu durumu, "Buharîler'e yatsıdan sonra şehre girmek, şehirden çıkmak yok imiş. Buna göre şehir kapıları hemesi [hepsi] bağlı [kapalı] olur imiş. Lâkin Rus tebaası hakkında yâhud başında şapkası var âdemler hakkında şu hûb nizâm câri değil imiş. Ben de Rus tebaasıyım. Başımda şapka da var idi. Bana dervâzeyi [kapıyı] açtılar" (s. 59) şeklinde tasvir eder.

Buhara'da ona, tahsil amacıyla orada bulunan iki Tatar genci kendisine yardımcı olurlar. Bunlardan biri, Zergerân Medresesi'nde tahsil gören ve Kazan'ın tanınmış müderrislerinden Damolla Abdülallâm Hazret'in büyük oğlu olan Damolla Muhammed Kâsım Mahdum'dur. Yazar, Kazan'da onun babasının medresesinde ders okumuştur ve kendisini de oradan tanımaktadır. Bu zât Zâhir Efendi'ye Buhara'nın bazı âdetlerini öğretir (s. 60).

Şehir içinde gezen Zâhir Efendi, burada kendisinin geldiği yerden çok farklı bir dünya olduğunu görür. Buhara onun için, sokaklarda vaaz eden dervişleri, kıssa ve hikaye anlatan meddahları, havuz kenarlarında büyük ağaçlar altındaki çayhaneleri, sokaklarda o tarafa, bu tarafa gidip gelen insanları, dilleri ve elbiseleri çeşit çeşit olan Arab, Özbek, Tâcık, Afgan, Hindu, Rus, Türkmen, Kazak, Tatar ve İran kavimleri ile apayrı bir dünya gibidir: "Bunların hemesi [hepsi] bir meydanda toplanıp hareket edip canlı bir müzehâne şeklinde idi. Şu manzara benim gibiler için o kadar acîb, o kadar garib idi ki, ben kalemle tamamen tarif ve tasvir edemem" (s. 62).

Bu şehrin hamamı da ona garib gelir. “Burası bizim Rusya gibi değildir: Hamama perdesiz, izârsız girmek doğru olmaz imiş. Giyimlerimizi çıkardık. Perde verdiler, bedenim aşağı nısfını örttük. İslâm şehrinde İslâmiyet usûlüne gâyet muvâfık şu hali görüp memnun oldum” der. Zâhir Bigi’ye Rusya’da alışlagelmiş olan çıplaklık durumu artık “gâyet mekruh” görünmeye başlamıştır. Nasıl olup da Rusya’daki İslâm ulemasının bu konuda uyarılar yapmadıklarını kendi kendine sorar. “Kendim de bir şehrin imamıyım; lâkin şu meselede, şu zamana kadar gaflette idim” diyerek Buhara’da tasvib ettiği bazı âdetleri derhal benimsemeye hazır olduğunu gösterir. Hamamda dinlenirken getirilen yeşil çayın Rus birası gibi acı, fakat tuhaf bir tadı olduğunu, hamam ücretinin ise Rusya hamamlarına göre altı kat kadar ucuz olduğunu kaydeder.

Leb-i Havz meydanında Buhara reisinin adamlarıyla gelip dükkanları ve pazarı teftiş ettiğini; tartıda ve malında kusuru bulunanları sokak ortasında kamçıladığını görür. “Kamçı bizim Rusya devletinde at, öküz, hem söz anlamaz hayvanlar için istimal olunur. Fakat Buhara’da âdemler terbiyesinde istimal olunur” demektedir (s. 65). Üstelik bu kamçı Rusya’da hayvan terbiyesinde kullanılan kamçılardan daha büyük ve keskindir. Bundan sonra ziyaret ettiği, Buhara müftüsü Şerif İşan Damolla Siracüddin Efendi daha da garib durumlar anlatır. Bunlar arasında Buhara kadınlarının üzüntü verici durumu yazarın dikkatini çeker. Müftüden bizzat duyduğuna göre kadınları okutmak, terbiye etmek bu bölgede âdet değildir ve bu yüzden, Buhara’da okur-yazar kadın neredeyse hiç yoktur (s. 71).

Yazar Buhara’daki tarihî yapıları, gâyet büyük olan cami ve medreseleri de gezmiş ve bundan büyük mutluluk duymuştur. Bir yerde, “camiin büyüklüğü bana garip göründü, zîra ben Rusya’da böyle bir mabed görmemiş idim” der. Buharalılar’ın bunlar hakkındaki bilgisizliğini hayretle karşılar; bu yapıların ne olduğunu ve tarihlerini anlatan rehber bir kitab olmamasına şaşar. Yazar Buhara’nın idarî yapısını da araştırmıştır (s. 72-73). O tarihlerde Buhara’da ilim ehli “damolla” adıyla anılmaktaydı. Onların en alt rütbesi imamdı. Bunu takiben, sırasıyla hatiblik, müderrislik ve kadılık rütbeleri gelmekteydi. Üst seviyede ise 12 müftü, 1 âhund, 1 reis, 1 şeyhülislâm ve 1 kadı-keleân bulunmaktaydı. Bunlar Emir tarafından medrese eğitimi tamamlayan damollalar arasından seçilirdi. Kadı-keleân, ulemanın başı idi ve damollaların terfisi veya azli onun elinde idi. Yazar, bu noktada da Türkistan ile Rusya arasında bir mukayese yapar ve “Buhara’da kadı-keleân bizim

Rusya'da Adliye Nâzırı, Metropolit gibidir" der. Damollaların ilimlerine göre değil, kadı-kelana olan yakınlıklarına göre yükseldiğini, bunun da Buhara'da ilmî bozulmanın sebeplerinden biri olduğu tesbitini de ilâve eder.

Zâhir Bigi'nin bildirdiğine göre, bu dönemde Türkistan'daki en üst kademedeki devlet ricâli Kuşbeği (Sadrazam), Zekâtçıbaşı (Mâliye Nâzırı), Kervancıbaşı (Yollar Nâzırı) ve Mîrşeb (Politsa Reisi)'dir. Yazar, Buhara'da bulunduğu süre içinde Buhara erkânından bazılarını ziyaret imkânı bulur. Buhara Emiri, Buhara'ya arabayla dört günlük mesafedeki Şehr-i Sebz'de oturduğundan Emir'i görmesi mümkün olmazsa da, Emir'in Zekâtçısı'nı ziyaret eder ve önceden tanıdığı bu zâta Buhara'da gazete yayınlamak niyetini hatırlatır. Buhara Hanlığı'nda matbuatın pek fazla gelişmediğini, dolayısıyla, orada tedrisin revâc bulmasının, ilim ve terakkînin matbuata bağlı olduğunu düşünmekte, kendisine böyle bir iznin verileceğini ummaktadır. Fakat Buhara'daki siyaset dünyası onun düşündüğü gibi değildir. Zekatçı ona, "Siz Damolla Efendi, hâzır bilmeseniz de sonra anlarsız, size cerîde neşr etmeye hiçbir vakit ruhsat verilmez. Beyhûde zahmet çekmeñiz" şeklinde karşılık verir. Yazar, bu garib cevabın ayrıntılarını sorar ise de, Emir'in Zekatçısı siyasetle ilgili meseleleri söylemenin kesinlikle yasak olduğu gerekçesiyle daha fazla bir açıklama yapmaz (s. 74-75). Bundan sonra, "İşan Reis" olarak bilinen Buhara Reisi'ni ziyaret eder. Aralarında biraz Türkçe biraz da Farsça olarak geçen konuşmadan sonra, Reis'in ilmî ve siyasî görüşlerinin oldukça düşük seviyede olması yazarı hayal kırıklığına uğratar. Bu yüzden, Buhara'nın canlı şahsiyetlerini ziyaretten usanıp, eski büyüklerin mezarlarını ziyaret etmeyi ve böylece kendisini biraz olsun teselli etmeyi tercih eder.

Mezar ziyaretleri sırasında, Buhara halkının sadece evliya kabirlerine yöneldiklerini, eski ulemanın (meselâ İmam Buharî'nin) ve hanların türbelerine pek rağbet etmediklerini gözlemler. Bahaüddin Nakşibend'in türbesi etrafında dilenciler ordusu ile karşılaşır. Onlar arasında güçlükle yol açıp türbeye ulaştığında, ziyaretçilerin namazda durur gibi el bağladıklarını ve eğildiklerini ("rükû ettiklerini") görür. Ziyaret âdâbından sayılan bu davranışı doğru bulmaz. "Hüdâya mahsus olan kıyam ve rükû bir insan merkâdine takdim etmeyi kalbim tahammül edemedi" der (s. 86). Mâverâünnehr halkının İslâmiyet'ten epey uzaklaştıklarını ve hatta bazı noktalarda Mecûsîliğe yaklaştıklarını söyler. Astrahan ve Buhara Müslümanları'nın mezar ziyaretine aşırı önem vermelerinden ve bunu âdeta bir ibadet gibi yapmalarından rahatsızlık duyar: "İnsanlar kabirlerini kible-i dua vü ricâ etmek, aslı-faslı tev-

hid-i hâlisten ibâret olan âlem-i İslâmiyet'te ne vakit ve nereden peydâ olmuş Allah bilir. Böyle şeyler atasız doğmuş bir adamı hüda itikad eden, râhiblerinin sûretlerini kıble-i salâtlarında vaz' eden Nasranîler'e yakışır ise de, ibadeti, azâmeti bir Hüda'ya tahsis eden İslâmiyet'e asla yakışmaz" der.

Zâhir Bigi, 31 Temmuz 1893'te Semerkand'a gider. Burada medrese talebeleriyle (mollabeçelerle) sohbet eder. Onların dünyada olup bitenden tamamen habersiz olmalarına hayret eder. Şehrin çarşısına vardığında bir çayhane önünde genç oğlanların (*yaş civanların*) mihmanlarla karşı karşıya oynamaları (*raks etmeleri*) ona biraz garib gelir. "Türkistân adamlarının en lezzetli keyifleri yaş civanlar ile oynamak, gülmek imiş" der. Burada oğlanlar hakkında daha birçok şey işitmiş fakat inanmamıştır. Tam bu sırada birilerinin "Yol verin! Naçalnik geliyor!" diye bağırdığını ve çayhanede oturan insanların birden ayağa kalkıp el bağladıklarını, sonra Rus memurunun geçip gittiğini görür. Bu durum onu son derece şaşırtır. Sebebini sorduğunda: "Damolla, bizim Sartiye halkı işanları [şeyhlere] kendileri öyle ta'zim ederler. Bunu görüp Rus töreleri [büyükleri] de kendileri hakkında öyle ta'zimi cemaate lâzım etmişler" cevabını alır (s. 91-92).

Semerkand'da Rusya'da yaptıkları hayır işleriyle tanınan meşhur Tatar zenginlerinden Abdulgani Bay Hüseyinof'un evinde misafir olur.⁶⁴ Ondan Türkistan hakkında çok şey öğrenir: Türkistanlılar Rusya hükümetine iyi gözle baksalar da, Ruslar'ın bazı hareketlerinden ve Müslümanlarla ilgili bazı kanunlardan hoşnut değillermiş. Özellikle Rus köylülerinin Türkistan'a gelip yerleşmesi onları çok rahatsız etmekteymiş. Bu yüzden yakın zamanda bir karışıklık çıkması muhtemelmiş. Abdulgani Bay'ın eğitim kurumları hakkında verdiği bilgiler daha ilgi çekicidir: Semerkand'de gereğinden fazla mekteb ve medrese olsa da bunların hiçbirinde tertib ve usûl yoktu. Buna rağmen, kimse medreseleri ıslah etmeyi düşünmüyordu. Medreseleri güzel bir şekilde idare etmeye yetecek kadar vakıf malları olsa da, iş bilen ve siyasetten anlayan, ileri görüşlü bir müderris, bir müftü, bir müteveli bulunmamaktaydı. Zâhir Bigi'nin aktardığına göre, Abdulgani Bay sözlerini şöyle sürdürür: "*Şimdi bun-*

⁶⁴ Abdulgani Bay, Rusya'da millete yaptıkları iyiliklerle tanınan Tatar zenginlerinden üç Hüseyinof kardeşten biriydi. Türkistan'da mektebler açıp, muhtaclara yardımlar etmekteydi; Suriye, Arabistan, Asya, Avrupa'da seyahat edip dünyada olup bitenlere gâyet çok vukûf peydâ etmişti. Gündüzleri ziyaretle meşgul olan Zâhir Efendi, geceleri bu zâtlâ sohbet etmekte ve ondan Türkistan'ın durumuna dâir oldukça "tuhaf bilgiler" öğrenmekteydi, Muhammed Zâhir Bigiyef, *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, 98.

ların [Türkistanlıların] elinde bizimkinden [Tatarlarınkinden] ziyâde hürriyet, ihtiyâr vardır. Lâkin bunlar şu halde kalıp, gafllet firâşında [yatağında] uyurlar ise, bir gün olur her biri elden gider; ökünürler [pişman olurlar] fakat fâ'idesi olmaz" (s. 99).

Hüseynof devamla, Türkistan'daki ahlâkî çöküşü de dile getirir: "Ben Türkistan'ın ekser şehirlerini gezdim. Sartlar'ın ahvâline vâkîf oldum [...] Onlarda kabiliyet hem [ve] istidâd vardır. Fakat fuhşiyâta meyilleri ulûm ve maârife meyillerinden ziyâdedir: Her yerde açık fuhuşhâneler olur; oraları Sartlar ziyaret ederler. Avıllarda civanbazlık [oğlancılık] Sartlar'da âdet idi" der. Hüseynof'a göre, Türkistan Müslümanlarında içki alışkanlığının da yaygınlaşmış, ahlâk bozulmuştu. Zâhir Bigi, Semerkand'ın durumu hakkında daha çok şeyler işittiğini, bunlar hakkında görüşlerini yazmak istediğini, fakat ağır geleceği endişesiyle bundan vazgeçtiğini belirtmektedir.

Zâhir Bigi, bundan sonra tekrar Buhara'ya dönmüştür. Seyahatnâmenin bundan sonraki kısmı tamamen Buhara medreseleri hakkındadır. En çok beğendiği şey, talebelerin toplumda saygın bir yeri olması idi. Şehirde en büyük sınıf talebelendi; onlara herkes hürmet göstermeye mecburdu. Yolda karşıdan gelirse talebeye yol verilir, kimse onlara söz söyleyemezdi. Hapis olunmaktan da âzâd idiler. Rusya'da Müslüman talebeler en zelîl, en hakîr sınıftı (s. 101-102). En aşağı işlerde talebeler kullanılmaktaydı. Ölülerini talebeler taşırdı; Makarya gibi pazarlarda talebeler köle gibi çalışırlardı. Dolayısıyla, Zâhir Bigi'ye göre bu durum Rusya'da ilmin de, dinin de zayıflığının sebeplerindendi.

Onun Buhara'da en çok merak ettiği şey, medreselerdeki ders usûlleri idi. Öğrendiklerine göre, medrese öğrencisinin önünde iki seçenek vardı. Birincisi, bir büyük dershanede meşhur bir müftü veya bir müderrisin huzurunda yapılan "nöbet dersleri"ydi. Bu dersler *Kâfiye Şerhi*, *Molla Câmi*, *Şemsiyye*, *Akâid*, *Tehzîb*, *Hikmetü'l-'ayn* ve *Molla Celâl* hâşiyelerinden ibâretti ve bu dersler ancak 15-18 yılda tamamlanabilirdi. İkincisi, birkaç öğrencinin bir araya gelerek hususî sûrette bir müderris huzurunda ders okuması şeklindeydi. Bu dersler nöbet derslerine hazırlanma amacıyla da olabilirdi. Bu derslerde de aşağı yukarı aynı kitaplar kullanılmaktaydı. Bazen meraklı olan talebeler *Muhtasar* ve *Şerhü'l-Vikâye* gibi kitapları özel olarak bir müderris huzurunda okuyup, *Câmiü'r-rumûz* gibi "müşkil" kitapların ibârelerinin mütâlaasına vukûf peydâ etmeyi amaçlarıydı. Buhara'da en müteber sayılan eğitim ise, *Tetimme*, *Mirzacân*, *Hayalî* ve *Mevlevî Hasan* gibi

kitabların müşkil yerlerini mütâlaa etmekte. “Müşkilât” ehli olan bir kimse en üstün kişi olarak kabul edilir, nâmı bütün talebe indinde muhterem olurdu. “Müşkilât”tan olan müderrisin dersine talebelerin ekseri rağbet eder, bu gibi kimseler müderrislik derecelerinde çabuk yükselip müftü, kadı kelân veya âhund olabilirdi (s. 104-105).

Medrese dersleri genel olarak Arapça dil bilgisi, mantık, kelâm ve hikmet gibi konulardan oluşuyordu. Hesap, riyaziyât, heyet, ferâ’iz gibi konular, zorunlu dersler bitirildikten sonra, isteğe bağlı olarak, medrese dışında, pek fazla tanınmayan Damolla Mir Şerif Efendi adındaki birinin huzurunda okunabilirdi. Bu zât “müşkilâtan” olmadığı için, müderris sayılmayıp, sadece “salavât-hân” idi ve iki üç kişiden fazla talebesi yoktu. Zâhir Bigi’ye göre ise o bütün Buhara Hanlığı’ndaki en âlim kişiydi. Buhara’nın durumunu çok iyi biliyordu. Diğer müderrislerin aksine, siyaset âleminden de haberdardı. Buhara’da iken onun yanına çok sık giden Zâhir Bigi, Mir Şerif Efendi hakkında şunları söylemektedir: “*Hesabı bilir, Öklid’i okumuş, Zic-i Mirza Uluğbey’i bilir, Hedâye’yi anlar, ferâizde gâyet mâhir idi. Her meseleyi kağıtta değil, hatırdan hallederdi*”.

Zâhir Bigi’den önce Türkistan’a gelen Tatar reformcuları da burada takdir ettikleri bazı âlimler bulmuşlar ve onlardan etkilenmişlerdi. Abdunnâsir Kursavî’nin üstadı İşan Niyazkulı et-Türkmânî, Şihabeddin Mercanî’nin üstadı ise Kadı Ebû Said Efendi idi. Bu kimselerin dünyadaki gelişmelerden haberdar ve değişim yanlısı oldukları anlaşılmaktadır.

Araştırmaları sonunda, Kazan medreselerindeki ders usûllerinin Buhara usûlünün bir kopyası olduğu kanaatine varır. Yalnız, arada bazı farklar vardı: Buhara damollaları “müşkil ibâreler”in mütâlaasına daha fazla önem vermekteyken, Rusya [Tatar ve Başkurt] damollaları münâzarada mahârete daha çok itibar etmekteydiler. Talebenin okuduğu kitabı anlayıp anlamaması da o kadar önemli değildi. Yeter ki, ibârelere mahâretle itiraz edebilsin. Münâzarada tezlik önemliydi; fazlın da, kemâlin de ölçüsü bu idi. Münâzara ederken müderrislere söz söyletmeyecek kadar cesaretli ve hatta terbiye sınırlarını aşacak kadar pervasız ise bu talebe en üstün bir talebe olarak kabul edilirdi.

“Rusya’da *usûl-i kadîme* bundan ibârettir” diyerek Kazan’daki medrese usûlünü eleştiren Zâhir Bigi, diğer birçok Cedidci yazarın söylediğinin aksine, Buhara’daki medrese eğitimini Kazan’dakine göre daha ciddî ve üstün bulur. Buhara’daki ders usûllerinin daha bir edeb dairesinde olduğu

kanaatine varmıştır. Buradaki münâzarada müderris bir “müşkil ibâre”ye mana verir. Talebe o manayı kabul etmezse kendisi bir açıklama (*fehmi*) getirir. Değişik “açıklamalar” getiren talebeler arasında münâzara ortaya çıkar. Buhara talebelerinin entelektüel çabası (himmeti) ibârelerin açıklığa kavuşturulması yönündedir. Zâhir Bigi bu usûlü daha yararlı bulmakla birlikte, kitabların tam olarak okunmamasını, Kur’an, hadis ve fıkıh gibi derslerin müfredatta yer almamasını eleştirmekte, talebelerin ömürlerinin faydasız ilimlerle harcanıldığını düşünmektedir.

Buraya kadar anlatılanlar, Sovyet araştırmacılarının tasvir ettiklerinden çok farklı bir Zâhir Bigi portresini karşımıza çıkarmaktadır. Onun edebî şahsiyetinin teşekkülünde Rus ve Fransız yazarlarının tesirleri şübhesiz önemliydi. Fakat onun asıl entelektüel gelişmesi, 1890’larda Cedidci söylemin merkezi olan Kazan şehrinde kurduğu temaslar sonucunda gerçekleşmiştir. Zâhir Bigi, bütün bu tesirleri toplumsal problemlere çare arayan bir aydın sıfatıyla uzlaştırmak, gerçekleştirmek istediği düşleri olan bir “misyon adamı” haline gelmiştir. Söz konusu bu misyon, Rusya’daki Müslüman toplumun geri kalışının sebeplerini teşhis ve tasvir ederek, bu yolla mensubu olduğu milletin “gözünü açmak” şeklinde tarif edilebilir. Modern bir edebî tür olarak romanı bu gâye için en uygun bir vasıta olarak görmekte, sosyal çarpıklıkları tasvir ederek çözüm önerileri sunmaktadır. Müdhiş bir özeleştirici ve samimiyete sahiptir. Volgin ile olan konuşmaları bunun açık delilidir.

O bir misyon adamıdır, fakat Sovyet tarihçilerinin takdim ettiği gibi değil. Onun misyonu Cedidcilerin misyonu ile ayniyet gösterir. Rus okullarına denk derecede modern eğitim verebilecek yeni okulların oluşturulması taraftarıdır. Dinî konularda, bazen teolojik inceliklere incek kadar malumat ve hassasiyet sahibidir. Eserlerinde öne çıkan Müslüman kimliğinin yanında, etnik bilince de sahib olduğunu görüyoruz.

Zâhir Bigi’nin hayatı fikirleriyle ilgili sıkı sıkıya alâkalıdır. Kişiliğinin temel vasfı, hayatındaki bölünmüşlük, tezat ve çatışma halidir. Rus muhitinde yaşaması ve çok iyi Rusça bilmesinin yanında sağlam bir medrese kültürüne de sahiptir ve biri için diğerini feda edemeyecek durumdadır. Sâdik bir Rus vatandaşı olmakla birlikte Rusya’nın Türkistan’daki yayılmacı siyasetinin karşısındadır; Türkmenler’in Rusya’ya karşı direnişiyle övünür. İçinde yaşadığı Rus muhitinden ziyâde Türkistan’daki dindaş ve soydaşlarına bağlılık duyar. Fakat kendisinin Türkistanlı dindaşlarından ayrı olduğunu da fark edecektir. Sadece Türkistanlılar’dan değil, bir Rostoflu olarak Kazan’da

da kendisini bir dereceye kadar yabancı hissettiği anlaşılmaktadır. Roman yazmak gibi, o devrin telakkîlerine göre bir mollanın yapması düşünülemeyecek bir işe girişmesi bir yana, dindar bir Müslüman olmasına rağmen içki mübtelasıdır. Felâketini hazırlayan da bu çatışma olmuştur. Genç yaşta hayata gözlerini yummasına rağmen, kendi toplumuna yönelik tenkidci görüşleri, devrin sosyal psikolojisini yansıtan umumî tahlilleri ile XIX. yüzyıl Tatar edebiyatının nâdir sımaları arasında yerini almıştır.